

A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a *Gyulai Pálban*¹

Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*² című regényét enciklopédikus műfajiság jellemzi. E szerkesztési elv értelmezhető a műfajok szintéziseként³, egy átfogó kifejezésformára törekvésként⁴, romantikus műfajkeverésként, szándékos műfaji szabadságként⁵ vagy szabadosságként⁶ és a schlegeli értelemben vett műfajok fölött álló műfaj⁷ megteremtésére tett kísérletként egyaránt. Kemény amerikai kutatója és méltatója, Thomas Cooper tanulmányában⁸ e regényt épp koncepciózusan egységbe szerkesztett műfaji sokrétősége miatt helyezi európai irodalmi kontextusba, azt állítva, hogy a regény az európai – elsősorban a *Don Quijotét* olvasó német romantikus – mintákból merítve olyan kollázsát hozza létre az irodalmi mintáknak, amely egymással szembehelyezi az ellenkező hagyományokat és aláássa a szerkezet hagyományos formáit. Vagyis Kemény egy olyan műfajt teremtett a XIX. századi magyar irodalomban, amelynek előzményei a német romantikusoknál találhatók meg.

Az eltérő műnemek, a megénekelte dal, a színre vitt dráma valamint a szövegszerű epika s esetünkben az író és olvasott levél más-más beszédhelyzetet teremt, ezzel különféle írói-olvasói paktumokat hozva működésbe. Hiszen az eltérő nyelvi-poétikai célok különböző műfaji konstrukciókat kívánnak. Másfajta olvasói elvárással hallgatjuk a szereplők által megénekelte dalbetéteket, mint kísérjük figyelemmel az olasz színtársulat aktorjainak

---

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Hálózati Kritika Szövegkiadás Kutatócsoportban, az MTA TKI támogatásával készült.

² Az első kiadás több apróbb nyomdahibát is tartalmaz, például a negyedik kötetben nem található 181. lap, viszont 182. oldalból kettő is. A leveleket, naplóbejegyzéseket és belső magánbeszédet jelző idézőjelek használata következetlen: ugyan van a levél kezdetén nyitó idézőjel, ám mégis az aláírás egésze is idézőjelbe kerül. (KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Pest, Hartleben, 1847. III. 60; III. 79. A negyedik kötetet Gyulai napló följegyzése zárja, amelynek végéről hiányzik a berekesztő zárójel. (Uo., IV. 188.). Több helyütt hiányzik a záró idézőjel (Uo., III. 106. IV. 182.) illetve van, ahol a megszólítás kívül reked rajta (Uo., III. 180.). Ezeket a feltehetően nyomdai pontatlanságokat Dobás Kata 2011-es kiadása remekül korigálta, ahogy a lábjegyzetek főszövegbe emelését az első megjelenést mintául véve visszaállította jegyzetszöveggé, amely textuális módosítás jelentőségére utószavában ki is tér. KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Napkút, 2011. s.a.r és jegyz. készítette és az utószót írta: DOBÁS Kata, II. kötet. 280–281.

³ MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról* 358–365. In: M.A, *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi 1977, 328–386.; 368.

⁴ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony. 2007. 86.

⁵ KEMÉNY, *Eszmé a regény és a dráma körül* In: K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp. Szépirodalmi, 1971. 191–212.; 200.

⁶ BARTA János, *Kemény Zsigmond írói világa*. In: B.J., *Évfordulók*, Akadémiai, Bp., 1981. 235–267.; 237.

⁷ Friedrich SCHLEGEL, *Levél a regényről* In: August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp. 1980. 370–382.; 375.

⁸ Thomas COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies*, 2002. 16/1, Akadémiai, 29–50.

dramatizált sorsát vagy tekintünk vissza egy letűnt kor alakjaira, hovatovább követjük figyelemmel egy levélszöveg létrejöttét máskor pedig fogadtatását.

Az elbeszélő műfajokon belül is többféleségre törekszik a regény, egyaránt él a szóbeliség formanyelvéből merítő közös tudásra támaszkodó rege szerepeltetésével, a tételes tanulságot állító fabula általános példázatoságával, továbbá találkozhatunk még értekező hangnemű magyarázó, elemző esszékkel és a vallomásosság személyes műfajaival, az önkifejezés és önmegértés céljával formálódó monológ, a napló valamint a másikat megszólító, vele párbeszédre törő levél konstrukciójával egyaránt.

Ismerünk szakmunkát,⁹ ami a Kemény-regények fabuláris rendszerére összpontosítva a művek románcos történelmi elbeszélésként való olvashatóságával kísérletezett, és a szóban forgó szöveg kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy Kemény a *Gyulai Pál* több szálon futó, széttartó majd újra összetalálkozó kalandfűzésében valamint az erdélyi couleur local megfestésében olyan románcos hagyományokat alkalmazott,¹⁰ amelyek a Walter Scott-i tradícióra emlékeztetnek, illetve a skót mester magyar közvetítőjének, Kemény jó barátjának, Jósika Miklósnak *Abafijához* hasonlítható.¹¹ A *Gyulai Pál* azonban nem feleltethető meg egyértelműen a románcos elbeszéléskompozíciónak,¹² mivel bizonyos kötelező sajátságok, mint a lovagi világ illetve a jó és rossz pólusú világmodell, a próbatétel-motívum, stb. hiányoznak belőle, a tere és ideje kötött, valamint a jellemek is összetettebbek, nem pusztán eszmék szócsövei vagy stilizált őstípusok.¹³

---

⁹ NYILASY Balázs, *Romance-nézőpontból Kemény Zsigmond történelmi regényeiről, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/6, 709–727. A románcos történet és vallomásos műfaj keveréséről a *Gyulai Pál*ban lásd még: SZEGEDY–MASZÁK, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494. 482.

¹⁰ NYILASY, *i. m.*, 712–713.

¹¹ Kemény Jósika történelmi regényeiről hozzá írott leveleiben is értekeznek. Egy azon levélben méltatja az *Abafit*, és említi a *Gyulai Pál* nyomdai előkészületének munkáit. Lásd: *Kemény Zsigmond levelezése*, Sar: PINTÉR Borbála, Balassi-ELTE, Bp. 2007. 43–46. Kemény felléptekor magától értetődő volt, hogy a kritika a szintén erdélyi témát feldolgozó és ünnepelt Jósikával vetette össze, amely összehasonlítási szempontot a későbbi recepció is megőrizte. Salamon Ferenc *Zord idő*ről írott, a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain megjelent méltatása is a két szóban forgó szerző valamint Eötvös és Jókai recepciójának összevetésével indul. SALAMON Ferenc, *Br. Kemény Zsigmond*, *Zord idő, Szépirodalmi Figyelő*, 1861/62. II. szám. 5.6.7. In: S.F., *Dramaturgiai dolgozatok II.*, Franklin, Bp., 1907.

¹² Northrop Frye elgondolása szerint a románc ősi műfaja a romantika korában éledt újjá többek közt Walter Scott és Brontë nővérek szövegeiben. És valóban Kemény első nyomtatásban megjelent regénye mutat románcos jellegzetességeket, de amennyiben Frye kategóriáit érvényesítjük e szövegre, úgy inkább regény, románc és anatómia vegyülékének látjuk. Vö: Northrop FRYE, *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Ford: SZILI József. Helikon, Bp., 1998. 262–272. A kérdés további, alapos szétszalazására látunk példát Bényei Péternél a XIX. századi történelmi regény románcos, biedermeier illetve realista jellegének vizsgálatakor Jókai, Jósika valamint Kemény művei kapcsán. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 31–35.

¹³ SZEGEDY–MASZÁK, 1998. 20–21.

Fontos megállapítanunk továbbá, hogy olvasó és szerző közötti szerződésbe úgy is beléphetünk, hogy e regényt történelem és fikció viszonyában, mint történelmi regény olvassuk.¹⁴ Amely, bár tárgyát a történetíráshoz hasonlóan a történelem eseményeiből veszi, azok közül kompozíciós szándéka alapján szabadon válogathat, ugyanis célja nem a tények valóságreferenciájú, hű közvetítése vagy igaz visszaadása, rekonstruálása, hanem a történelmi múlt utánképzése, annak esztétikai funkcióba helyezése, egy teremtett szövegvilág konstruálása, melyben a múlt felé fordulás, annak megszólaltatása, kérdéshorizontba állítása eszköz arra, hogy a szöveg a jelennel folytatott párbeszédben működésbe jöjjön, és így bizonyos aktuális kérdések, tágabb létösszefüggések a jelenkori olvasó számára megvilágítódjanak.¹⁵ Kemény tehát – ahogy értekező szövegében ki is fejti – történelmi regényen a kortársaktól hangsúlyosan elkülönülve nem a múlt szakszerű ábrázolását érti, hanem annak művészi visszateremtését a fikció és a művészi képzelőerő által.¹⁶

Egy történelmi regény olvasása tehát megkerülhetetlenül játékba hozza fikcionalitás és teremtettség kérdését, hiszen a téma és szereplőválasztás folyamatosan emlékeztet bennünket a kiinduló szövegelőzmény realitására, miközben nem feledteti azt, hogy a történelem egyes figurái és eseményei a műalkotás közegébe kerülve, egy új összefüggésrendszerben elveszítik egykori funkciójukat, esztétikailag átlényegülnek, s egy művészi teremtett világ részévé válnak.¹⁷

A *Gyulai Pál* mint kísérletezés tehát sokféle formakészletből merítve, a romantika normáira támaszkodva törekszik a műfajelemek funkciójának megváltozására. Miközben egyrészt előállítja az egyes műfaji konvenciók nyelvi poétikai normáit, aközben azáltal, hogy e konstrukciók egyvelegét hozza létre, magát a művelet artisztikumát állítja az előtérbe.

Azt, hogy a különböző műfajok összeillesztése mennyiben ötvöződik egységes egészé,¹⁸ az eltérő műnemű szövegek között mennyire zökkenőmentes az átmenet, az értekező ismeretek sokasága miként dolgozik a szépprózai műorganizmus ellen,¹⁹ nem célunk megítélni. Azt azonban lényegesnek tartjuk kiemelni, hogy e műfaji áttűnések mentén óhatatlanul rések keletkeznek, amelyek mint üres helyek működtetik a regényt. E szerkesztési megoldás koránt sem fogyatékos, hiszen azáltal, hogy nyitva marad a szöveg

---

¹⁴ Paul RICOEUR, *A történelem és a fikció kereszteződése*. Ford: JENEY Éva. In: P. R.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp., 353–372.

¹⁵ BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete* Studia Litteraria, 1999, XXXVII. 55–89.; 61–70.

¹⁶ KEMÉNY, *Eszmék...*, 196.

¹⁷ BÉNYEI, 1999. 75.

¹⁸ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441.; 434.

¹⁹ Vö: MARTINKÓ, 1977. 368–369.

szegmentumainak összekapcsolódási lehetősége, a szövegsémák kombinációjának munkáját a mindenkori olvasói képzelet végzi el, ami a sémák összekapcsolhatóságának sokszínűségét eredményezi.²⁰

Az imént vázolt műfajai sokrétűség magától értetődően hatással van a narratológiai eljárásokra, a beszédhelyzetek és nézőpontok kezelésére. Az elbeszélő kiváltságos helyzetéhez és a történetalakítás komplexitásához nem fér kétség.²¹ Bárki, aki kézbe veszi a regényt, megbizonyosodhat az erőteljes elbeszélői jelenlétről,²² a történetmondó öntükröző tudatának jelöltségéről²³ és a diegetikus rend felszámolását célzó eljárások sokaságáról. A történetek felfüggesztése²⁴, az időbeli ugrások, az előre²⁵ és vissza²⁶utalások rendszere, a megszakítások²⁷, elhallgatások²⁸, máskor bőbeszédű kitérők²⁹, a dramatikusan megjelenített részek elbeszélői magyarázata³⁰, az elbeszélés idejét játékba hozó³¹, az olvasót megszólító, regényvilágon kívüli tudását mozgósító kiszólások³² sokasága, a hiányok pótlását, az elhallgatások feltárását célzó megszólalások³³, illetve az ezt a célt szolgáló utolsó fejezet³⁴

²⁰ Amit a szöveg maga is hangsúlyoz: „Mint ahogy olvasóim képzelődése könnyen kitöltheti az apró hézagokat, melyek egy szívviszony fejlődésének előadásában támadhatnak, nincs miért naponként az erdélyi fejedelmet szép Armidájához kísérem, s néhány lapot Tiefenbach grófné *Emlékezései*-ből belétekintés nélkül átforgathatunk!...” KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Szépirodalmi, Bp., 1967. II. 288.; Vö: Wolfgang ISER, *Az olvasás aktuása: Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre In: *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus – JATE, 1996, 241–264; 253–254.

²¹ Lásd erről részletesen: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441. valamint SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 89–97. BARTA János, *Kemény Zsigmond. Bevezető tanulmány a Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi, Bp., 1967. 89.

²² „E kérdésekre örömezt felelnék, ha most Sofronia kisasszony dísztermébe éppen be nem lépett volna Cecil, de így ki kell hallgatnom őket, különben regényemben hézag támad.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 259. „Annyi idő alatt, míg olvasóim harmadát átforgaták azon ötleteknek, melyeket, ha mostani eszemmel 1591-ben fejedelmi kegyenc leheték vala, saját okulásomra följegyezni el nem mulattam volna, már a habos normann mén tulajdonosa és kísérete a Miklós-kapu előtti tér szegélyénél valának.” *Uo.*, 306.

²³ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494.; 491.

²⁴ „Én az érzékeny jelenetek barátja nem vagyok. Ennél fogva egy egész hajnali órát mellőzök.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 128.

²⁵ „... egy véletlen fölvilágosulás, melynek titkához olvasóim a közelebbi szakaszon drámai formában szorított jelenetei útján fognak jutni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 360.

²⁶ „A Miklós tér előtti jeleneteket már ismerik olvasóim.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 326.

²⁷ „Itt megszakítjuk kivonatainkat Tiefenbach grófné *Emlékezéseiből*, mert már regényünk végpontjai felé más fonalszálak is elvezethetnek.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 304.

²⁸ „Sajnálom, hogy e regény terve csak a mutatóvonalak készületeire és a színpadon függöny felvonataláig engedti olvasóimat elvezetni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 110.

²⁹ „Gyermekkoromban voltam egyszer Sebeshelyt. Visszaemlékezéseimben csak halvány, elmosódott, álomszerű képe él e tájnak.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 141.

³⁰ „Mi ezentúl következik, azt célszerűnek gondoltuk drámai alakba öltöztetni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 111.

³¹ „Adja az ég, hogy a történelmi iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb színtől összhangzó meggyőződésre emelkedhessenek a törvényhatósági rendszer árnyoldalai iránt, mint amily bizonyosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölébredést okozni!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 185.

³² „Mi, ha irántunk fukar volt a végzet, törekszünk kellemes modorral pótolni fogyatkozásainkat. Így tesz Balzac úr is, ki mint tudjuk nem hasonlít Antinoushoz.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 221.

³³ „Ekkor rendre oly eszmék merültek föl agyában, melyek regényünk homályos és kevésbé indokolt helyeit fölvilágosíthatják, s melyeket mi röviden érinteni kötelességünknek tartjuk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 187–188.

mind az elbeszélő digresszív szerepéről tanúskodnak³⁵, továbbá állítják lépten-nyomon a szöveg alakítottságát³⁶, és helyezik át a hangsúlyt a regény világszerúségről annak szövegszerúségére.³⁷

A narratíva gyakori nézőpontváltásai is hasonló célt szolgálnak, ugyanis a perspektívaváltások során téma és horizont viszonya át- és átszerveződik, és a feltűnedező üres helyek az odaértett olvasót folyamatos áttematizálásra ösztönzik.³⁸ A többszólamúságra építő szövegszervezés esetében az implicit olvasó nézőpontja vándorol a szereplői és a narrátori szólam között, és e perspektívaváltás során értelmeződnek az időközben elhallgatott üres helyek.³⁹

A beszédhelyzetek gyakori változtatása, és a műfaji konvenciók változtatásának művelete, a drámát, az elbeszélő költeményt, a levelet, a naplót egységgé olvasztó forma egy olyan metanarratívát hoz tehát létre, amely a szöveg megalkotottságát hangsúlyozza, és mindenkor olvasójától e koncepciózusan teremtett szövegvilágban való eligazodást kíván.⁴⁰

***

A *Gyulai Pál* megszakításokkal tarkított prózájába hét teljes levélbetét ékelődik, máskor a mű dramatikus jelenetre vált, ahol levélolvasás szituációjába csöppenünk, amikor Báthory Boldizsár és titkára olvasnak levelet, illetve beavatódhatunk Gyulai levélolvasási helyzetébe, amikor is a Brutustól, Sennótól, Báthory Boldizsártól valamint Márkházytól hozzá érkezett irományok fölött mereng.

A levél nemcsak a regény struktúrájában játszik kiemelkedő szerepet, hanem ezen kívül a cselekmény alakulásának is meghatározó motívuma, különösen Sofronia Boldizsárnak

---

³⁴ „Mielőtt a közelebről találkozás reményével most búcsút vihetnék olvasóimtól, néhány fölvilágosítással tartozom oly kérdésekre, melyek regényem személyeire vonatkoznak.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 324.

³⁵ „Míután azon titkos tanácsnak, melynek vitatkozásait igen megbocsátható regényírói taktikánál fogva előbb közöltük, mint indokait...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 329.

³⁶ „De miért mulatnék hosszasan oly taglalásoknál, melyek ránk nézve merőben fölöslegesek, minthogy én a misztériumok rendezőjének régibb éveiről éppen semmit sem tudok, következőleg, ha olvasóim most vagy ezentúl érdeklődnek iránta, az nem krónikájából, hanem naplójából, nem múlt szenvedéseiből, de jelen – azaz regényem folyama alatti – tetteiből eredhet?” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 244. „Az új fejedelem regényem évében még nem volt zsarnok, mint Néró vagy a szörnynek nevezett Iván.” *Uo.*, 267.

³⁷ Viktor ZMEGAC, *Történeti regényepoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége*. Ford: RAJSLI Emese. In: *Az irodalom elméletei I.* Szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996. 99–170.; 104–115.

³⁸ Történetmondó és befogadó kapcsolatáról a *Gyulai Pál*-ban lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494. 492–493.

³⁹ Wolfgang ISER, *Im Lichte der Kritik*. In: Rainer WARNING (Hrsg.) *Rezeptionsästhetik*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 323–342. 327.

⁴⁰ Vö.: COOPER, *i. m.* 30. A értelmezői tevékenység hangsúlyosságáról lásd még: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, s.a.r. a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011. 282.

címzett billet doux-a. Bár az elbeszélő számos alkalommal utal rá, tartalmát azonban mégsem ismerjük meg, az csak az allúziókból illetve a levelet övező számos bonyodalomból sejthető. Ismerjük keletkezésének körülményeit, hányattatásának útját, végigkövethetjük illetéktelen kezekbe kerülését, majd amint a levél titkába több meg nem szólított beavatódik, végül pedig részesei lehetünk a jelenetnek, amikor a levél egy ládikába elhelyezve visszakerül feladóójához annak sorsát megpecsételve.

Sofronia levelének kalandozása tehát cselekményszervező motívum,⁴¹ útját a terjedelmi határokra való tekintettel nem követjük végig, csupán e motívum kibontakozásának egyes stációra összpontosítunk, jelesül arra, hogy e fogalmazvány birtoklása vagy éppen elvesztése milyen konfliktusokat indukál. Genga árulónak titulálja Pierrót, meggyanúsítja, hogy hírvivői szerepét szándékosan nem teljesítette. Farkas István a muderrisek Komjátivárban tartott gyűlésének végéhez közeledve megvádolja Gergely diákot, azaz Ali csaszt, és a harmadik vádpontban épp azt hozza fel ellene, hogy ugyan a levelet az ő aktív asztrológusi segítségével sikerült Pierrótól ellopni, viszont a diák neki azt nem mutatta meg, titkába be nem avatta, ami ellenkezik a muderris társaság törvényeivel.⁴² Az ellopott levél és Sofronia vélt becsületén esett folt ürügyén vív párbajt Genga és Gergely diák, ami az idős nemes halálával végződik. Végül pedig e levél az ok, amiért Zsigmond Sofroniát mind az ágyából mind pedig az országból száműzi.

Szintén e levél kapcsán – egy értelmezői kicsinyített tükörijelenetben – kontextualizálódik maga a nyomolvasás aktusa, az imént említett szcénában, amikor Farkas István elcseni Pierrótól Sofronia billet doux-át. Farkas István, azért hogy Pierrótól a levelet megszerezze, asztrológusnak álcázza magát, és úgy tesz, mintha a mágia különös nyelvét ismerve olvasná a jeleket a csillagjegyekből illetve a tenyér barázdáiból, holott információit Gergely diáktól szerzi. Piéro tenyerében először Vénusz majd Mercurius jegyét látja kirajzolódni. A szerelem istennőjének feltűnése apropóján szívügyekben való óvatosságra inti hallgatóját, míg a második jelet a hírvivő hányatatott szerepével azonosítja. Piéro mindkét megfeleltetést helyénvalónak érzi, és magát mint a szerelemes levél közvetítőjét egyre kényelmetlenebbül érzi, olyannyira, hogy fájdalmas arccal óvatlanul a levelet rejtő zsebéhez kap, ezzel feltárva – az erre figyelmes tenyérjós tolvaj előtt – annak lelőhelyét.

Hermész azonban nemcsak hírvivőként ismert, hanem ő a tolvajok istene is, amely szerepkörének említését Farkas nem véletlenül mellőzi. Hermész életének első napján szemet

---

⁴¹ Borisz TOMASEVSZKIJ, *Irodalomelmélet*. In *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Szerk.: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Bp. 2001. 268–286.; 273.

⁴² „»Amely muderris nem jelent föl hivatalosan minden adatot, mely által egy gyanús egyén tetteiről tudomást vőn, a halál padjára ül. «” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 26.

vetett Apollón teheneire, és azokat úgy csente el, hogy visszafelé vezette őket, fordított nyomokat hagyva. Farkas valójában a megjelenített értelmezői munka során egy olyan jelfejtési aktust hajt végre, amely, miközben egy bizonyos jelmegfeleltetést feltár, közben a jelnek épp az aktuális jelen helyzetre mutató s abban feltáruló, deiktikus értelmét elhallgatja.

Pierro látószöge és értelmezői tevékenysége korlátozott, csak a félrevezetője által szándékolt (nyomokra) jelmegfeleltetésre figyel, miközben – az elbeszélői magyarázatok során szándékoltan is – beavatott olvasó számára a jelértelmezés szituációja egyúttal megjeleníti magát a lopás helyzetét is s e szimbólum számára denotátumainak összetettségében mutatkozik meg.

A levél születésének körülményei sem szokványosak, Báthory Boldizsár találgatást kérő levele hívja életre s Sofronia bájait ígéri cserébe a grófnak Senno megmentésért. Genga javaslatára a színésznő becsületét és a kivitelezésre váró ügy sikerét szem előtt tartva Sofronia árnyalja az eredeti változatban tett ígéreteket. Vagyis az irat – mint ahogy azt az elbeszélői kiszólásból tudjuk⁴³ – Sofronia kézírásával, de Genga útmutatásai alapján készül, így a szerzőség kettejük között oszlik meg. A levél hét kézen (Genga, Pierro, Farkas István, Gergely diák, Boros Jancsi, Gyulai Pál, Zsigmond fejedelem) is megfordul, tartalmát pedig öten ismerik Sofronia, Genga, Gyulai, Gergely diák és Báthory Zsigmond.

E levél különössége tehát abban áll, hogy miközben több szálon is alakítja a történesek folyását, rengeteg kalandot és konfliktust generál, történetszálakat mozdít elő és jellemeket bír cselekvésre, közben eredeti, ontológiai funkcióját nem teljesíti be, mivel címzettjéhez, Boldizsárhoz maga az irat, sőt annak még híre sem jut el, hovatovább a cél, ami megírását – és rögtön azt követő alakíttottságát – kiváltotta, Senno kiszabadításának ügye, mint lehetőség még csak fel sem merül. A levél tehát az eredeti, intencionált funkcióját nem tölti be.

Ellenben a sok betolakodó olvasó komplikálja a levél kommunikációs szituációját. A különböző szereplők más és más értelmet tulajdonítanak neki: Cecil Sofronia iránta való hűtlenségét látja benne, Gergely diák a lehetőséget a két rokon viszályának fokozására, Gyulai egy újabb Senno kegyelméért való könyörgést, Zsigmond pedig több szempontból is a színésznő általi elárultatását, hiszen nem csupán mint szeretője válik hozzá hűtlenné, hanem vetélytársától, Boldizsártól épp annak kiszabadítását kívánja, aki ellenlábását élteti vele, a fejedelemmel szemben.

Sofronia levele kalandos körútja után dolga végezetlenül, csúfondárosan megtoldva kerül vissza feladójához. Zsigmond egy háromosztatú ládikát ajándékoz a színésznőnek,

---

⁴³ „Végre annyi csillagokkal volt rakva a levél, hogy Sofronia a tisztázáskor alig tájékozhatta magát, és többször vitatá, hogy ily sok szóval egész billet doux gyűjteményt el lehetett volna látni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 248.

amelynek első fiókja aranyakat rejt – feltehetőleg az utazás költségeit fedezendő –, a másodikban egy valószínűleg Gergely diák kézírásával keletkezett *Sofronia kisasszony útja* című írás található, amely Sofronia országból való eltávozásának jelenetét beszéli el részleteiben, míg a harmadik magát az eredeti levelet tartalmazza kiegészülve Zsigmond kézírásos appendixével, amelyben egykori kéjhölgyét az ország elhagyására utasítja.

Sofronia levele tehát, nemcsak, hogy nem jut el címzettjéhez, hanem helyette a legkevésbé illetékes kezébe kerül, nemcsak, hogy nem teljesíti be célját, hanem úgy egészül ki, hogy a hozzátoldás destruálja a levél eredeti szándékát, sőt annak feladóját is megsemmisíti, megfosztja addigi státuszától és ezzel járó privilégiumaitól, egy olyan helyzetet konstruálva – ezt jeleníti meg a második fiók tanulmánya – amelyben mint idegen, és ennél fogva szükségtelen s eltávolítandó figura azonosíttatik.⁴⁴ Az írás e végső hozzátoldással kiegészülve mint fenyegetés jön működésbe, a szupplementum működésbe hozza a nyelv felforgató erejét, amely feladója ellen hat, és – Erdély érvényesülési lehetőségein belül – felszámolja azt.

A különböző befogadók eltérő értelmezésének következtében a levél jelentése e különböző értelemtulajdonításokban szóródik. Az olvasó pedig, mivel a levél szövegébe betekintés nem nyer, ezért értelmezését ez elbeszélte olvasói recepciók következtében alakítja.

E példán keresztül tehát azt igyekeztünk alátámasztani, hogy egy levél anyagszerűségével, kézzelfoghatóságával miként válik a cselekményalakulás eminens eszközévé, elvesztése, elrejtése, idegen kézbe kerülése pedig mily mértékben befolyásolja az események alakulását.

***

A *Gyulai Pál*ban hét teljes levélbetétet olvashatunk, ezek közül kettő terjedelmében jócskán felülmúlja az összes többi, mindkettőt Alfonso Cariglia írja Tiefenbach grófnak, akivel mint szereplővel mindössze egyetlen egyszer a regény elején találkozunk egy drámai jelenetben, amikor mint prágai titkos követ Erdély visszacsatolásának feladatával érkezik ez üggyről Alfonsóval és Lazintzkyvel szövetkezni. Alakja többször nem bukkan fel, csak neve jelenik meg többféle kontextusban is, rejtélyes figurájáról tehát a vele fennálló viszonyokból és a hozzá intézett szövegekből kaphatunk képet. Azonkívül, hogy ő Alfonso titkos terveinek szövetségese és leveleinek címzettje, egyúttal ő lesz Eleonóra második férje. Arról, hogy a

---

⁴⁴ „A honi nők hűtlenségét szívesen tűrjük, de idegen némberekre nincs szükségünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 169.

rendíthetetlen, férjéhez hű Eleonóra egyszer csak, mint Tiefenbach grófné tűnik fel a regény legutolsó fejezetéből kapunk magyarázatot.⁴⁵ Itt az elbeszélő történetének eddig elhallgatott részleteiről ad felvilágosítást az utolsó pillanatig késleltetve e szupplementumokat, amelyek a történetmondó szavai szerint a történet teljessé kiegészíthetőségét célozzák, miközben pedig tovább bonyolítják az eddig is nehezen szétszalazható történetszálakat, mivel a visszatekintő részek gyakorta olyan új információkat hoznak az olvasó tudomására, amelyek következtében a korábbiakat újraértelmezni kényszerül. Például kiderül, hogy Senno egy távoli Tiefenbach rokon, bizonyos Hugo kitett gyermeke, akire kalandos életútja során ugyan nem lel, azonban némi vagyont hagyományoz, amit a báró Senno özvegyének – hogy nála udvarlásában célt érjen – továbbad, ezzel neki jogos nevet és vagyont nyújtva ahhoz, hogy terveit Gyulai ellen kivitelezhesse. A történetszálak ilyenén és ehhez hasonló összetalálkozása hovatovább összekuszálódása, mint fentebb említettük gyakran érvényesülő eljárása a regénynek, amely műveletről miközben azt feltételezzük, hogy egy részlet alapos megismerését, a hiátus betöltését szolgálja, aközben épp az egész koherenciája felől bizonytalanít el.

Mindkét levél csak a megszólítás és a búcsúzás paratextusával él. A keltezésről a beágyazó szövegből értesülünk: az első levél 1591. május 31-én, a második június 3-án fogalmazódik. Az első időpontról a levél bevégeztével értesülünk, mint ugyanannak a napnak az eseménye, amelyen a fejedelem palotaostromtól tartva Alvincről Gyulafehérvárra visszavágtatott. A szerencsétlen hazafutás a két Báthory rossz viszonyát még tovább rontja, és – mint látni fogjuk – az erdélyi főurakat a két utód közötti döntésre sarkallja. Azaz e levél épp azon reggelen fogalmazódik és tör lándzsát a Báthory fiúk kibékítése mellett, melyen e rokoni kapcsolat végleg elmérgesedik. E változással a levélíró jezsuita csak később jön tisztába, az új információk tervei azonnali módosítására sarkallják, amelyről szövetségesét ismételtelen levélben tudósítja.

Több metanarratív megjegyzés is előrejelzi az izokrón jelenséget. Az olvasó tehát kitüntetett helyzetéből adódóan az egyidejű eseményeknek beavatottja, így számára láthatóvá válik, ahogy maga a levél megírása olyan sok időt vesz igénybe, hogy a benne foglaltakat a rá, illetve közben következő események időközben felszámolják.⁴⁶

---

⁴⁵ Tiefenbach grófnő figurája nagyban foglalkoztatta Keményt, regényt is tervezett e címmel, de a regény nem jelent meg, kéziratáról nem tudunk. Lásd erről Kemény Jósika Miklósnak írott 1847. február 24-ei levelét. Lásd: *Kemény Zsigmond levelezése*, Sar: PINTÉR Borbála, Balassi-ELTE, Bp. 2007. 84.; Vö még: PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*. Akadémia, Bp. 1922. I. 382.

⁴⁶ „Mihelyt tudósítását bevégezé, s a zárda magányából távozhatott, idegenszerűnek lelé a szabad léget, melyet néhány óráig nem szívhata... [...] egy megmagyarázhatlan valaminek elősejtelmét lehellette kedélyére. [...] Szóval Alfonso, zárdáját odahagyva, azon sejtések martaléka lön, melyeket gyakran érzünk, midőn egy kedvetlen történet kezdetéből kimaradánk, s folyamába véletlenül lépünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 441–442.

A két levél keletkezésének időpontjai tehát épp a regény történelmi szálában bekövetkező fordulatot keretezik: Erdély szenátusának június elsejei összeülését és Báthory Boldizsár bukását döntő titkos végzését, amelyről – mint látni fogjuk több titoktartásra tett eskü megszegésének következtében – a páter második levele beszámol. Így míg az első levél, amely a Báthory-testvérek majdani kibékülését tervezi és Boldizsár jövőbeli szerepének emelkedését tekinti tárgyának, főként prolepszisekben gazdag, addig a második írásmű elsősorban analepszisekkel él, azok felfejtését kívánja, hiszen a megíráshoz képest korábbi döntés születésének és kitudódásának körülményeit tárja fel.

Mindemellett az első levél is tartalmaz retrospektív, visszatekintő részeket, Cariglia több a korábbi találkozón elhangzott cikkelyt is ismétlésszerűen felelevenít, illetve kibővít és alátámaszt, valamint – hogy ígéretéhez híven a grófnak ügyük alakulásáról kellő alaposággal beszámolni tudjon – olyan eseményeket is elbeszél, amelyeket az olvasó más narratív nézőpontból ismer. Az újrafefelevenítések és a megidézések alkalmával szelekció és kombináció műveletsorával szembesülve az olvasónak módja nyílik a létrejövő kétféle narratíva egybevetésére.

A páter első levelének portréi nyomán Alfonsót jó emberismerőnek,⁴⁷ helyzet felismerőnek és ügyes diplomatának ítéljük, hiszen mind Zsigmond, mind pedig Boldizsár jellemének rajza sokban egybeesik a korábban róluk olvasottakkal, habár nyilván ez egyéni nézőpont egy-egy tulajdonságot kommunikációs szándékából adódóan kitüntetett módon kezel. Zsigmond központi alakja a regényben sztratoszkopikusan sokféle nézőpontból artikulálódik,⁴⁸ kezdve Báthory István merengésén Zsigmond arc képe fölött vagy a titkos tanácsban Kendi jellemzésén, melyeket a dramatikus és elbeszélte jelenetekből megismert helyzetek árnyalnak továbbá. Az elbeszélő aprólékosan megszerkesztett egyedi portréjában igencsak komplex képet fest a fejedelemről. Az elbeszélés idejét a regényidővel ütköztetve vázolja fel a történelmi figura átértelmeződésének, megítélésének alakulástörténetét, s történetmondói álláspontját hangsúlyosan és sajátosan elkülöníti az általános vélekedésektől. A történelem jövőidejéből visszatekintve ábrázolja talányos, változékony jellemű hősét a

---

⁴⁷ Persze mint oly sok megállapításunkat, úgy ezt is revízió alá kell vegyük a szöveg előrehaladtával. Hiszen Alfonsó Gergely diákról adott jellemzése szereplői és elbeszélői nézőpontból is hibásnak tűnik. Vö.: Cariglia Eleonórához szóló levelét és Eleonóra saját naplójában rögzített benyomásait: „Alfonso jó concionator lehet ugyan és gyóntató... ah, ezt tudom, mily jó! – de arcfestő nagyon hűtlen. Öfensége titkárját idomtalan alkatú és szögletes modorú férfinak rajzoló le, pedig kevés jelentékenyebb arcot ismertem és társalgása bár nem folyékony, bár gyakran szakad félbe, s téved sötét ösvényekre, hol a kedély láthatárát fellegek borítják, mégis örökké érdekes, sőt néha magával ragadó. KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II., 273 és 275.

⁴⁸ Zsigmond közvetlen jellemzéséről lásd: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 106–107.; Barta János Zsigmondot kiszámíthatatlan, patológikus jellemekhez sorolja, lásd: BARTA, 1981., 244. A jellemek sokoldalúságáról lásd még: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–II.*, s.a.r. a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011. II. 283.

történelem – és épp e regényszöveg által megidézett történelmi idő – során megképződő zsarnok figurájától függetlenül.⁴⁹

Ez összetett jellemrajzból – ahogy tette azt már korábban szóban is – Alfonso levelében elsősorban a fejedelem gyöngeségét és megingathatóságát emeli ki,⁵⁰ amelyeknél fogva ő mint gyóntatója minél nagyobb befolyást igyekszik gyakorolni kegyeltje fölött. A fejedelem befolyásolhatósága ugyanúgy nyomatékosan megjelenik a korábbi, részletes elbeszélői jellemrajzban,⁵¹ mint ahogy hangsúlyos lesz majd a páter második levelében, továbbá ahogy a regényidő előrehaladtával látni fogjuk, az események alakulásának meghatározó tényezője lesz.

Báthory Boldizsár figuráját illetően is beavatottnak tűnik a levélíró ugyanis ifjúkorát, neveltetését, a történelmi közelmúltban betöltött szerepét tekintve új elemekkel bővíti tudásunkat, ugyanakkor az olvasó számára korábról már ismert események alapján fest – az olvasói konklúzióhoz hasonlatos – hű portrét a fogarasi grófról. Alfonso Boldizsár hiúságát taglalva nagyon hasonló megállapításra jut,⁵² mint amit a fogarasi gróf – az olvasói emlékezetben feltehetően még meglévő jelentben⁵³ – önmagáról állít.

Mivel a szövetségesek célja Boldizsár emelkedése és a Báthory-fiak megbékéltetése, ezért megidéződik – mind e levélnek, mind az egész regénynek meghatározó jelenete – a Báthoryak konfliktusának gyújtópontja, Boldizsár s Jósika inzultusa. Bár az együttműködők

---

⁴⁹ Báthory Zsigmond részletező jellemrajzát lásd KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 297–306. Vö: „Sokan keresték s találtak is föl ez ifjúnak – kiben olvasóim már bizonyosan Zsigmond fejedelmet gyanítják – vonalain azon rémítő jeleket, melyekről tüstént ráismerhetni a szörnyre, a zsarnokra, a vérszomjasra, az erdélyi Néróra. Én mellképét nagy figyelemmel vizsgáltam, s most is legparányibb részletekig visszaemlékezésem előtt lebeg, de kénytelen vagyok őszintén megvallani, hogy hasonló eredményre nem juthattam.” *Uo.*, 297.

⁵⁰ „Sokat panasztam levelem elején őfenségének ingatag természetéről, mely gyakran alig hihető gyorsasággal rohan a legszögesebb végletekre.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 440.

⁵¹ A regényben ehelyütt is nagyon összetett szintaktikai helyzettel van dolgunk. Ugyanis a jellemzésében e tulajdonság kérdésként merül fel, és rá hosszas fejtegetés után születik csak válasz. „Volt-e ő annyira a tevékenység mezejére zaklatva, hogy midőn önállónak s makacsnak mutatkozott is, ne legyen vékony fonalszállakkal most a kegyenc, majd a gyóntató akaratjához bilincselve?” [...] „Szóval: Zsigmond fejedelemnél azért nehéz és veszélyes a kegyenc sorsa, mert ő nem gyönges ember szenvedélyekkel, nem ingatag lélekerő nélkül. Ő bír jellemmel. S e jellem hegyhez hasonlít...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 302, 305. Azonban a szöveg felépítése, arányai, a metaforikus képek vonatkoztatási rendszerének felfejtése mind a kérdés-válasz logikája ellen hat, ugyanis a felelet nem juttatja nyugvópontra, nem zárja le, nem rendezi el, nem feleli meg a kérdésben körvonalazódókat. Válasz formájában egyszerre jelenítődik meg Zsigmond jellemének egyetlen tulajdonsága, majd számolódik is fel a következő pillanatban mind a feleletjelleg kérdésességével mind pedig jellemrajz további részleteinek megismerésével.

⁵² Vö: „Mily nyomorult tér nyílik nálunk a becsszomjnak! Kinek jutna Gyulafehérvárt több eszébe, mint kéj és elkabulás? Mily boldog Raleigh! Ő egy nagy birodalom polgára, és szeretője volt egy híres királynőnek.” „Inkább szeretne a prágai kabinet tábornoka vagy valamelyik lovagias országban ünnepezt udvaronc, tekintélyes főnök lenni, mint fejedelem oly tartományban, mely, hogy úgy szóljak, az európai polgárosodás égővén kívül esik.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 407, 438.

⁵³ Abban ismét a szálak felettébb ügyes bonyolítását és az eltérő narratív szintek egymásba ékelődését látjuk, hogy Boldizsár e kijelentést Raeligh levelének olvasása után teszi, amelyet bevégezvén épp Alfonso keresi fel váratlanul, azért, hogy vele a titkos tanácsról megtudottakat közölje, ahogy e jelenetet a páter második levelben fel is idézi.

között már szóba került az ügy, azonban a szorgos levélíró itt részleteiben beszéli el a történeteket, pártatlanul, az elbeszélői diskurzushoz hűen kivonatolja a már ismert eseményeket. Továbbá annotálja Jósika kegyenci pozíciójának szilárdulását, ami szintén a prágaiak érdeke ellen való, hiszen a felek kibékülését, Erdély állapotának rendeződését egyelőre e kegyenc bukásának előidézésében látják. A korábban szóban is vitatott tárgyban, miszerint a nagy ívű tervek tekintetében, Jósika vagy Gyulai bukása kedvezőbb-e, e levél még nem hoz döntést. Az eseményekben bekövetkező változások azonban eldöntik a kérdést, így a titkos tanácskozáson részt vevő, s a határozatról a fejedelmet tudósító Gyulainak kell vesznie, amiről majd a második levélben hallunk részletesen.

***

Alfonso második levele⁵⁴ hamarosan követi az elsőt, bár e nevezetes napok eseményeiről a két levélszöveget beágyazó rész csak igen szűkszavúan tudósít, egyrészt proleptikusan felidézi az alvinci hazafutást és az azt követő titkos szenátusi gyűlést, másrészt jelölten elhallgatja⁵⁵ azokat az eseményeket, melyek a jezsuitát sürgősen e levél megírására ösztönözték. Azaz lesznek olyan eseménymozzaik, amelyek először vagy egyáltalán csak e személyes közlés révén jutnak el az olvasóhoz.

A második fogalmazványt a következő felvezetés után kapjuk kézhez:

„A bezárt cellában suttogva folyt értekezéseik iránt elég felvilágosítást nyújt Alfonsónak még aznap Tiefenbach grófhhoz intézett második levele, *melynek szövegét viszont kihagyások nélkül közöljük.*”⁵⁶

Az elbeszélői közbeszúrás ellentétes kötőszava következtében nyomban tűnődni kezdünk, hogy ez oppozitív – itt egészséges, ott hiányos – viszony vajon mely szövegrésszel állhat fenn. Visszaütalásként egyrészt vonatkozhat a cellában elhallgatott dialógusra, amely beszélgetést eladdig nemhogy kihagyásokkal, de töredékeiben sem ismeri egyelőre az olvasó, az ez okból keletkező kíváncsiságát csak jócskán késleltetve csillapítja majd Alfonso terjengős levelének utolsó harmada. Utaló és utalt távolsága a hosszadalmas késleltetés miatt feltűnő. Másrészt olvashatjuk analeptikus utalásként a korábban is idézett Gergely diák közlendőjét az olvasó előtt egyelőre elhallgató elbeszélői magatartásra, explicit

---

⁵⁴ A leveleket, naplóbejegyzéseket jelző idézőjelek használata következetlen, több helyen, így itt is mind az első mind pedig legújabb 2011-es kiadásból hiányzik a másodlagos közlést jelölő záró idézőjel, talán azért, mert ez a levél rekeszti be a III. kötet IV. fejezetét. Vö: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Pest, Hartleben, 1847. III. 106., KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Napkút, 2011. s.a.r és jegyz. készítette és az utószót írta: DOBÁS Kata. I. 281.

⁵⁵ „Miről értesíté e szemfüles ember őt, később világosságra jön.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 442.; A regény kihagyásairól, ellipsziseiről, megszakítottságáról lásd bővebben: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 89–95.

⁵⁶ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 442. [Kiemelés: P.B.]

ellipszisként.⁵⁷ Ugyanakkor szintaktikailag e megjegyzés visszavonakoztatható Alfonsó és Tiefenbach viszonyában ismeretes korábbi levélre is, az első levél töredékes mivoltára tett célzasként. Amennyiben e hiátust az első fogalmazványra vonatkoztatjuk, csalódnunk kell, ugyanis sehol sem véljük felfedezni csonkolás nyomát; az első levél az újraolvasás után is teljes, lezárt írásmű látszatát kelti.

Viszont ezen megállapításra csak úgy juthatunk, ha a május 31-ei levelet ismételtelen fellapozzuk. De bármely értelmezés álljon is fenn, ez elbeszélői megjegyzés azt mutatja, hogy a történetmondó az egyes részeket, mint eddig láttuk előre sejtetve, olykor többször több nézőpontból láttatva, másokat elhallgatva, megint másokat aprólékos részleteiben akár szóról szóra, azaz alakítva osztja meg olvasójával. Ezzel a befogadót a szöveg alakíttóságára folyamatosan figyelmezteti, továbbá a történetmondó ehelyütt magát sokat tudó narrátori szerepben tünteti fel, s azt a látszatot kelti, hogy az eseményeket a közrebocsátásuk előtt már ismeri.

Analeptikus allúzióval találkozhatunk még e levél igen kitüntetett helyén, amikor is, mind e szupplementum mind az egész regényre nézvést lényegi eseményről, az erdélyi szenátus titkos gyűlésén történetekről, az ott meghozott döntés eredményéről értesülünk.

Cariglia levelét a levélíró helyzetéből ismerjük meg, így az ő látószögén keresztül követjük a szöveg alakulását.⁵⁸ Levele több olyan eseményről számol be, aminek ő maga is részese, ha más nem, hallgatója, így helyzete a történet(ek)hez képest szükségképpen meghatározó, a szöveg személy, tér- és időviszonyait hozzá képest értelmezzük. Mivel a levélíró több másoktól származó megnyilatkozást is föl idéz, ezért több – egymásba ágyazódó – történetmondói centrum is kialakul. Az így létrejövő megismerő és/vagy elbeszélői ének horizontja eltérő, a történetekhez való hozzáférésük – mint látni fogjuk – korlátozott és elfogult, ennek következtében bizonyos történések több szempontból, eltérő interpretációval tárulnak fel az olvasó előtt. E megnyilatkozások megjelenítésekor a levélíró többféle beszédmóddal operál. Saját szövegebe dramatikusan párbeszédese részeket épít, így a figurák személyes beszéde szó szerint(inek tűnve) megelevenítődik. Gondoljunk csak a levél elején Gergely diáknak tulajdonított cirkalmas felvezetőre, amelynek stílusa és példázatosága a köpönyegforgató diák korábbi megnyilatkozásaira emlékeztet. E terjedelmes szövegrész egyúttal késleltetés is, amely, mivel az elbeszélés tartama egybeesik az elbeszélő megnyilatkozás tartamával mindhárom hallgató – Alfonsó mint egykori hallgató, Tiefenbach

---

⁵⁷ Lásd erről Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diskurzus* (Ford. Lovas Edit és Sepeghy Boldizsár) In: Szerk.: THOMKA Beáta, *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor-JATE, Pécs, 1996. 61–98.; 92–94.

⁵⁸ Vö.: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben.* MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441. 423.

mint megszólított címzett és az olvasó – izgalmát tovább fokozza. A levélíró más részeket pedig szintaktikailag épp elkülönít a megszólaló alanytól, szabad függő beszédben, saját megjegyzésével, benyomásaival, magyarázataival kísérve jeleníti meg.

A narratív szintek egymásba épülésének láncolata még tovább bonyolódik egy szokatlan⁵⁹ lábjegyzetbe vagy más kiadásokban zárójelbe helyezett⁶⁰ elbeszélői közbeszólással. E metalepszisben⁶¹ az elbeszélő átlépi az éppen mondott történetének keretét, kiszól olvasójához, figyelmeztetve őt, hogy a páter által írottak és az általa mondottak nem esnek egybe.

Már a maga a metalepszis is megteszi hatását, nem feledteti a fikciós szintek metadiegetikusan egymásba épülő rendszerét, a kiszólás konatív jellege pedig aktivitásra, újraolvasásra ösztönöz, hiszen e különbségek meglétéről csak úgy bizonyosodhatunk meg, ha ismét fellapozzuk a hivatkozott részeket.

Mivel mi olvasóinktól nem várjuk a *Gyulai Pál* egyes részleteinek könyvnélküli ismeretét, azonban az állítások hitelességéhez elengedhetetlenek tartjuk e részletek egybevetését, ezért a vonatkozó passzusokat terjedelmi okokból a főszövegben – tőlünk származó kiemelésekkel segítve a tájékozódást – idézzük.

Alfonso levele:

„E gyűlésben – **mint mondá** – *Gyulai Pál úr lángszavakkal festette le Báthory Boldizsár rendtelenségeit, nagyravágását és uralkodási szomját.* Cáfolhatlan okokkal bizonyította be, hogyha csak néhány napig késedelmeskedik a kormánygyűlés, a lázadást korlátozni lehetetlen lesz, és a fejedelem élete fog veszélybe sodortatni. Midőn az állam legtekintélyesebb férfiai egészen meggyőződének szavai igazságáról, indítványba hozta, hogy a fogarasi gróf első törvénytelen föllépésekor ölessék meg, mint Bebek legyilkoltatott Izabella királyné parancsából, mert a forradalom szélére sodort Erdély csak *ius ligatum* és vérbíróság által hozathatik rendbe. A tanácsosok áthatva üdvös nézeteitől, e szabályt elfogadják, de határozataik titokban tartására a misztikus erejű keresztre esküdtek meg. Mihelyt a gyűlés berekesztetett, Gyulai Pál közakarattól – **így végzi vallomását a fejedelem** – hozzám küldetett, s miután meggyőződött, hogy nagy fontosságú tény jött náluk szőnyegre, melynek nyilvánításából fejemre és a hazára végveszély háramlana, rávön, miképp én is a fészületre fogadjak örök és feltétlen eltitkolást. Ily előzmény után értésemre adta a kormánytanács határozatát.

⁵⁹ A leveleket felvezető vagy azok lezárását kísérő szövegekben a történetmondó gyakorta bevezeti vagy kommentálja a levelek megnyilatkozásait, van, hogy szereplői közbeszólásokkal szakítja meg a levél szövegét, de a Kemény regényeiben fellelhető levelek közül ez az egyetlen, ahol az interpretációs útmutatás magába a textusba ékelődik.

⁶⁰ Az általunk használt 1967-es kiadás e hozzáfűzést zárójelben hozza, míg az első és az újra gondozott 2011-es kiadás lábjegyzetben szerepelteti. Vö: KEMÉNY, 1847. III. 95., KEMÉNY, 1967. I. 453–454.; KEMÉNY, 2011. I. 275. A lábjegyzet helyi értékének jelentőségéről lásd még a legutóbbi megjelenés utószavát: KEMÉNY, 2011. 280–281.

⁶¹ A határátlépés alakzatával e regényben több helyütt is találkozhatunk, megesik, hogy a különböző narratív szintek keretei közötti átlépéskor a történet és az elbeszélés kronotoposzainak különbsége különös hangsúlyt kap: „Adja az ég, hogy a történelmi iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb szintoly összhangzó meggyőződésre emelkedhessenek a törvényhatósági rendszer árnyoldalai iránt, mint amily bizonyosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölébredést okozni!” KEMÉNY, 1967. I. 185. Kemény itt Dessewffy Emil *Budapesti Hiradó*ban 1845. július 6–17 között megjelent cikkeire utal, amiket a *Gyulai Pál* megírásakor olvasott. Lásd erről részletesebben az 1845. december 15-én Jósika Miklósnak írt levelét In: *Kemény Zsigmond levelezése*, sar: PINTÉR Borbála, Balassi, Bp., 2007. 59–60.

(Olvasóim emlékezhetnek, hogy a titkos gyűlés folyama *ellenkezik* Alfonso e közleményével, *mert éppen Gyulai volt, ki leginkább kárhóztatá Kendinek a fejedelemmel is csak félig közlött indítványát*. Azonban a tény ily elferdítését nem lehet a szent atyára róni. Mert midőn Báthory Zsigmond a kegyenccel tartott párbeszédkor neki tulajdonítja a tanács megállapodását, s ez híven esküjéhez, bármint küzdött szíve, olyant nem nyilváníthatott, mi a fejedelem makacs hitét megcáfolja – már el vala vetve a *félreértés* magva. *Zsigmond rögzött hite mellett maradt, ezen alapra építé vallomásait*, s mondott a gyűlés folyamáról oly általánosságokat, melyek természetesen másként nem is **történhetek volna**, ha a tények úgy állottak vala, mint azokról Zsigmond értesítették, s ha az indítvány valósággal Gyulai Páltól **származott volna**.)⁶²

„– Bármit határozatok, kettémetszitek Boldizsár életének fonalát – *mormogá magában*. – Uraim – szóla rövid szünet után, mely alatt Kendi megpihent –, úgy rémlik, hogy midőn Zsigmond öfensége fölött bíraskodni jogot veszünk magunknak, tanácskozásunk a dolgok természeténél fogva *összeesküvéssé* alakul.”⁶³

„– Már nincs egyéb hátra – szólott a korlátnok –, mint kinevezni egyik társunkat, hogy határozatunk iránt öfenségét értesítse.

– E kötelesség mindig a legifjabb tanácsost illette – jegyzé meg Kendi.

– Gyulai Pál úr! Lépjen hozzám közel – hangzék a korlátnok ünnepélyes parancsolata.

Zsigmond kegyence engedelmeskedett.

– Ön titkot és hallgatást e keresztre esküdött.

– Úgy áldjon Istenem, mint szavaimat megtartani fogom – válaszoló Gyulai.

– Fölszabadítjuk, hogy a fejedelemnek kinyilatkoztathassa, hogy a kormánytanács Báthory Boldizsár halálát kívánja, azon esetben, ha önagysága egyetlen új törvénytelenység által büneinek számát növelné. Több részletekre ön, Gyulai Pál úr, ki nem terjeszkedhetik.

– Az adott utasítást megszegni nem fogom – *erősíté a kegyenc, mellére tevén kezeit*.

– Vegye ön e keresztet – folytatá a korlátnok –, s mielőtt szándékunkat fölfedezné, eskesse meg Zsigmond öfenségét, hogy azon állami titkot, mely most végzéssé lőn, senkinek nyilvánítani nem fogja.

*Gyulai mélyen hajtá meg fejét.*⁶⁴

[...]

„Zsigmond, ki a beiktatási esküt is élete némely perceiben botrányos szertartásnak képzelte, mert kétellyel vegyült számoltatási hajlamot rejt kedélyes formák közé, *most meg sem akará hallgatni azon indokokat*, melyek szenátusát ösztönözték csak kikötések mellett tudatni a fejedelemmel – minden állami hatalom forrásával – egy szándékot, egy szabályt.

– Hozzák elő a keresztet, s én tüstént hitet teszek rá – mondá Gyulainak.

Rövid óranegyed kelle, hogy a titkos tanácsban megállított korlátok közt, fölvilágosíttassék a vérbírák ítéletéről.

– Ezt neked köszönöm, kedves barátom – szóla a kegyenchez örömtől sugárzó szemekkel.

Gyulainak szívét hasogatta Zsigmond fejedelem sejtése, mert a titok esküje miatt még el sem háríthatá magáról.

– Meghálálom. Nem fogok feledékeny lenni.

– Engedje fönséged, hogy ügyéért kionthassam véretem anélkül, hogy e szavak emlékemhez ragadjanak, és a krónika lapjaira följegyeztessenek – esdeklék Gyulai átváltozott s megható vonalakkal.

– *Hallgatunk*, kedves barátom, némák leendünk, mint a hal.

– Nagy ég, mennyi kín vegyült e perchez – sóhajtá a kegyenc, és rövid búcsú után távozott, noha a fejedelem még a palota lépcsőinél is ebédre marasztgatá, és csodálkozott: miként vonulhat valaki vissza a vidor poharazástól sürgető országos dolgok miatt, holott az élet oly rövid és üröm böven terem rajta, anélkül, hogy vetnök!⁶⁵

Mivel az elbeszélői kiszólást útmutatásként olvassuk, feltételezzük a hivatkozott részek meglétét, azonban e szöveghelyek nem vagy nem úgy léteznek, ahogy a narrátor hivatkozta azokat. Bár a levélben foglaltak és a titkos tanács döntéséről olvasottak sokban eltérnek egymástól, épp nem azon a helyen, amelyre az elbeszélő figyelmeztet. Kendi és

⁶² KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 453–454.

⁶³ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 176.

⁶⁴ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 179.

⁶⁵ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 332

Gyulai közt nincs vita. Gyulai zokszó nélkül vállalja, és teljesíti a rárótt feladatot.⁶⁶ Bár az elbeszélő premisszája hibás, illetve nem egyezik a korábban elbeszéltekkel, következtetése fölöttébb érdekes konklúzióhoz vezet. Felmenti a pátert e csúsztatás alól azért, hogy ismét e narratív szituáció összetettségére célozzon, hiszen az atya a Zsigmondtól hallottakat adja tovább, és a torzításokért a történet elsődleges mondóját, a döntés által érintett fejedelmet teszi felelőssé, akinek ingatag jelleme most recepciójának – el is beszélt⁶⁷ – alakulásában is megmutatkozik, ahogy az első hallomás öröme idővel paranoiává s a hír hozója iránti hála benne haraggá változik. A helyzet a Kemény-regényekből oly igen ismert félreértés⁶⁸ szituációja: Gyulai – az egyetlen, aki esküjéhez hűen viselkedik – nem mondhat többet, a fejedelem pedig a töredékesen megismert részletekből egyre inkább kényszerképzetes történetvázat mozaikol össze,⁶⁹ amiben a hírközlő kegyenc egyre kegyvesztettebbé válik. Ez abban nyilvánul meg, ahogy a fejedelem Gyulai Boldizsár elleni aktív jelenlétét képzei a titkos tanácsban, holott a kegyenc ez ügyben nemhogy lángszavakkal nem szólalt fel, de reménykedő szavait pusztán önmaga elé mormolta.⁷⁰ A komplikált narratív szituáció ellenére is a szabad függő beszéd egyértelműsíti, hogy itt Zsigmond vélekedéséről van szó.

E határátlépő kiszólás helyzetében nemcsak a narratív keretek megsértését látjuk, hanem magának a bonyolult történetmondói pozíciónak a kiemelését is. Míg az imént a levelet felvezető szövegrészből egy történetek fölött álló, mindentudó történetmondót következtethettünk, addig most az elbeszélő ismereteinek pontatlanságával, tudásának fogyatékoságával találjuk szemben magunkat. Ugyanis a narrátor ehelyütt nem ismeri jól az általa előadott történetet vagy szándékosan félrevezeti olvasóját, de e felhívással mindenképp a tartalmak téves visszaadására irányítja a figyelmet, és bár magát mint a szálak kibogozója tünteti fel, valójában csak még inkább összekuszálja azokat.

Ne feledjünk mindeközben a beszélői helyzetek komplex rendszerének még egy fontos tényezőjét, jelesül, hogy a levélben foglaltak közlése több fogadott eskü, titoktartási ígéret

---

⁶⁶ „– Az adott utasítást megszegni nem fogom – erősíté a kegyenc, mellére tevén kezeit. [...] Gyulai mélyen hajtá meg fejét.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 179.

⁶⁷ „... néhány órával Gyulai távozása után érzeni kezdém a kormánytanács önzését. [...] – Ily hűtlenség szemlélete gyötreni kezdé keblemet...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 454–455.

⁶⁸ A félreértés kiinduló helyzete meghatározó Kemény több regényben is. Például a *Ködképek* és az *Özvegy és leányának szerepcseréi* a Shakespeare-komédiák félreértés mintázataira emlékeztetnek, ám Keménynél ezek mindig tragédiába fordulnak. A szerepek felcserélése és félreértelmezések sokasága szintúgy gyászos végkimenetelű a *Zord időben* ahogy szó szerinti félreértések, azaz téves jelazonosítások okozzák Kassai Elemér halálát *A rajongókban*. A *Gyulai Pál* kapcsán lásd erről még: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 97; 105.

⁶⁹ Hasonló helyzetet láthatunk a *Zord időben* is, amikor a paranoiás Barnabás Werbőczy Elemérnek írt levelének széttépett fecnijéből közös fogadalmuk elárultatását olvassa ki.

⁷⁰ „E gyűlésben – mint mondá – Gyulai Pál úr lángszavakkal festette le Báthory Boldizsár rendetlenségeit, nagyravágyását és uralkodási szomját.” „– Bármit határozatok, kettémetszétek Boldizsár életének fonálát – mormogá magában. – KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 453; 176.

megszegésével állhat csak elő. Gyulai az egyetlen, aki megtartja esküjét,⁷¹ nemcsak az erdélyi szenátus előtt meghozott, hanem a Báthory Istvánnak tett fogadalmát is, de – mint látni fogjuk – adott szavához való hűséges magatartása bukását eredményezi.⁷² Gyulai ugyanarra a Libussza királyné ékköveiből készült keresztre tesz fogadalmat, amelyre Zsigmondot is megesketi. A fejedelem – Cariglia levélében megjelenített – félelmei megidézik a keresztre fogadott egykori eskük és azok megszegőinek sorsát, ezáltal ismét egy már elbeszél, korábbi rész⁷³ evokálódik.⁷⁴ A fejedelem és Alfonso dramatikus módon szó szerint megidéződő dialógusából kitűnik, hogy e levél épp létrejöttének eredetét beszéli el, ráadásul úgy, hogy azt a fogadalom megszegésének különböző történeteivel történeti kontextusba, valamiféle esküszegő hagyományba ágyazza, mikor a páter Zsigmond megnyugtatásául a titkokat fogadó esküszegők sorsának különbségeit részletezi. Miközben tehát a többszörös titoktartás megszegésének históriáját kapjuk – Gyulai a titoktartás kötelezettsége alól felmentve egy titkot közöl a fejedelemmel, akit megeskett ennek megőrzésére, azonban a fejedelem meggyónja az apátnak, aki a gyónási kötelelem alól kibújva Tiefenbachhal és Boldizsárral is megosztja az enigmát – a közben a diskurzus, az éppen olvasott levélszöveg csak a gyónási titok megszegése révén állhat elénk, amit mi olvasók éppen egy levél intim titkába betekintve ismerhetünk meg. E metadigetikusán sok szinten elbeszél titoktartási motívumot olyan önreflexív konstrukcióként értelmezhetjük, amely a rétegek között analogikus viszonyt feltételezve megengedi, hogy a beágyazott elemeket, sőt a narratívát is mintegy a levélszöveg kicsinyített másaként olvassuk.

E második levélszöveg vendégszöveggé hozza az ószövetségi Salamon második könyvéből Absalom történetét,⁷⁵ amit a titkos tanács döntése után nyugalmat keresvén a Szentírásból Zsigmond fellapoz, majd pedig Don Carlos⁷⁶ sorsán mereng. Az ószövetségből

---

⁷¹ Már amikor Kovalsolczky Farkas levélben a szenátus gyűlésére hívja Gyulait, rövidke írásában már akkor az összejövetel titokként őrzését kéri a kegyencről. Vö: KEMÉNY, 1967. I. 161.

⁷² Vö: NÉMETH G. Béla, *Kemény Zsigmond*, In: N.G.B. *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi, Bp., 1971. 131–139.; 135.

⁷³ „Martinuzzi erre esküdt Izabellának és Gritti Zápolyának hűséget. Mindkettőnek pedig szőszegése és halála tudvalevő tény.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 168.

⁷⁴ „Megfagy vérünk, elalszik a szív, a lélek erélye haldoklik, midőn eszünkbe jut, hogy ezer év óta senki sem szegte meg e keresztre tett esküjét anélkül, hogy nyomorulttá, anélkül, hogy véginség gyermekévé vagy halál martalékává ne váljék. Szent atyám, rettegjen érettem, mert e fészületre fogadám föl egy szívemet kínzó állami titok megőrzését.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 451.

⁷⁵ Absalom Dávid király fia, aki trónörökös korában fellázadt apja ellen. Dávid elmenekült előle Jeruzsálemből, Absalom mindenki szeme láttára bement Dávid másodrangú feleségeihez, ami azt jelentette, hogy átvette Dávid helyét az uralkodásban. 2Sám 16, 21–22 Dávid seregei előli menekülés közben Absolon a hajánál fogva fennakadt egy tölgyfa ágain, és ott lelte halált. 2Sám18, 9–15

⁷⁶ A kronológiát szem elől nem tévesztve itt feltehetően Don Carlos történelmi alakjáról lehet szó, aki messze nem vonzó figurája a történelemnek. Don Carlos ügyetlen összeesküvést szervezett apja ellen, amiért bűnösnek mondták ki felségárulásban s összeesküvésben, és ezért halálra ítélték. Don Carlost Schiller 1787-ben íródott drámája és Verdi operája teszi hőssé.

merített párhuzam nem először kerül elő, ugyanis Kendi a szenátus gyűlésén a Báthory fiak jellemzésekor is épp e forráshoz nyúl,⁷⁷ Boldizsárt Absolomnak, Zsigmondot Dávidnak felelteti meg, egymáshoz való viszonyukkal azonban nem foglalkozik, és e zsoltártörténet tanulságát rájuk vissza nem vonatkoztatja. Nem úgy Zsigmond, aki az első történetből Absolom sorsában az apa ellen lázadó fiú, a másodikból a lázadó fiút vérpadra küldő apa, II. Fülöp vívódásait emeli ki.

A megfeleltetések jelölten egyértelműek,⁷⁸ ám mégis elgondolkodtatóak, mivel az apa-fiú viszonyát mintázzák, nem pedig a testvér illetve unokatestvér háborúságát. Még ugyanezen levélben Alfonso páter ugyan említi az öccsével hosszú évekig háborúskodó, és ezért országában fejtelenséget okozó XI. Lajost,⁷⁹ de csak Tiefenbachnak hozza fel hasonlatképp, Zsigmond példázatait nem tereli más értelmezési mezőbe.

Zsigmond mindkétszer apa és fiú példázatán mereng, amely parabola értelmében Boldizsárt apja ellen lázadó fiúként azonosítja – amely párhuzamot Alfonso Tiefenbachnak meg is erősíti –, önmagát pedig ebből következően mint a fiút nemző, őt részint megalkotó apát.

A fiú mivolt egyszerre hasonlatos az apához, mert létében ismétli őt, folytatja, örökíti tovább, ugyanakkor másságában különbözik tőle. Apa és fiú viszonyban ismétlés és folytathatóság artikulálódik. Ugyanakkor a hatalom apáról fiúra öröklődik, a fiú az apa halála után kerülhet a trónra vagy az ő (szakrális) megölésén keresztül juthat a hatalomhoz,⁸⁰ azonban testvér, vagy unokatestvér csak a vérrokon távollétében⁸¹ illetve annak halálát követően uralkodhat.

Zsigmond tehát úgy legitimálja Boldizsár elleni indulatát, hogy önmagát, nemcsak mint fejedelem, hanem mint eredet, mint apa is unokaöccse fölé helyezi, így az ellene irányuló vélt lázadás nemcsak a kollektív rend megsértését jelenti, hanem az egyéni eredettel való szembefordulást is, ami kérdéssé teszi magát a folytathatóság lehetőségét. A fiúgyilkosság azonban mindenképpen felszámolja azt.

---

⁷⁷ „Ő [t.i.: Boldizsár] hasonlít Absólónhoz, ki igen szép és ügyes volt, de kicsapongó, mint Ammón, ki megszeplősíté rokonát, Támárt.” [...] „Meggyőződésemet őszintén kimondanám akkor is, ha hátam mögött bakó állana, és szólana neki a fejedelem, mint az Izrael királya” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 173.

⁷⁸ „Tüstént sejtém, hogy itt Absálóm neve alatt a fogarasi gróft érti...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 447.

⁷⁹ XI. Lajos fél életén keresztül öccsével, Merész Károllyal hadakozott, aki nemzetközi összeesküvést is szőtt ellene, de végül a szintén Lajos ellen szervezett nancyi csatában meghalt. A regényben többször is megidéződik alakja, például Zsigmond kegyetlenségének elbeszélésekor „Mert kegyetlennek tartom ugyan őt, de még oly mértékben sem, mint XI. Lajost, s annál kevésbé, mint Caligulát vagy Dom Miguelt.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 298.

⁸⁰ Lásd erről még Sigmund FREUD, *Totem és tabu*, Ford.: SZALAI István In: S.F. *Tömegpszichológia, társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Bp. 1995. 150–152.

⁸¹ Mint ahogy ezt Báthory István és Kristóf uralkodása is mintázza.

Hovatovább Báthory Boldizsár apjához, Istvánhoz való hasonlatossága jelenítődik meg az Alfonsó citálta álomjelentben,⁸² amikor Zsigmond álom és valóság világának kettősségében látja meg a falán függő királyi portré és Boldizsár közti hasonlóságot, sőt István arcában fiának vádló tekintetére ismer.⁸³

A szerepek átértelmeződése másfelől is problematizált a regényben, ugyanis Báthory István kegyencétől unokaöccse, a vajda iránti hűséget kéri. A fogadalom időközben azonban elválik eredetétől, hiszen a lengyel király meghal, a vajdából pedig fejedelem lesz, tehát Gyulai szövegszerűen a fejedelemnek már nem tartozik hűséggel. Vívódásait naplójában is megörökíti – e narratív szituációból az olvasó a korábban történeteket a címszereplő nézőpontjából újramondva is megismerheti –. Gyulai látja, hogy Zsigmond nem ér apja nyomdokába és megtapasztalja – Báthory István által is prognosztizál – metamorfózisát, tetteinek elfajulását, ám mégsem képes szétválasztani a gyermek vajda és az ifjú fejedelem szerepét, a kettő között folytonosságot épp ő teremt. Nem reflektál arra, hogy a megváltozott körülmények átértelmezték kegyenci szerepkörét. Ahogy azt maga is sejdíti és előrevetíti, Boldizsár életének kioltásával segíti Zsigmondot az uralkodói trónon maradni, aki viszont feláldozza őt, Erdélyt pedig mint fejedelem ruinálja.

Mint szó volt róla e regény olvasható olyan alakzatként, amelynek középpontjában a történelem áll; s így ez alakzat a történelem és az irodalom diskurzusának összjátékában jön létre, vagyis a megidézett történelmi események és személyek valamint azok irodalmi reprezentációja az olvasói tudatban egyszerre jelennek meg. A történelmi regény a választott korszak rögzítettnek tekintett eseményei alapján konstruálja cselekményét, amelyek hiteles tolmácsolására természetesen nem szegődött, és a fikciós szándék következményeként eltérhet ezektől az eseményektől. Ennek következtében az olvasó előtt alakuló, létrejövő – történelmi regény mint – konstrukció egyszerre két diskurzusba ágyazódik, a történelmi és

---

⁸² „Álmomban az üdvözült lengyel király tegnap és ma éjjel szünetlenül velem járt. [...] Ő ifjabb vala, mint e vásznon (ekkor a fenséges személy nagybátyja képre mutatott, mely a hálóterem falán függött s ottománunkról, a nyitott ajtón át látható volt) szent atyám, ő e képnél legalább húsz évvel fiatalabbnak rémlett, s ez okból vérlázítólag hasonlított Boldizsárhoz.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 455.

⁸³ A dolgozat terjedelmi korlátai nem engedik meg, hogy részletesen elidőzzünk, így csak említés szintén hívjuk elő azt a regény kezdetén található jelenetet, amikor is a három figura portréja együtt áll. Ugyanis Hannibál Torino készíti el az erdélyi udvar számára II. Fülöp, Báthory István és az akkor még erdélyi vajda, Zsigmond arcképét. És Báthory István ez alkalommal Zsigmond fiatalkori portréján merengve arcáról rossz előjeleket olvas. Az arckép jelentőségéről részletesebben lásd: SZEGEDY –MASZÁK Mihály, *Nem hallott dallamok és nem látott festmények: társművészetek a romantikus szépprózában*. In: SZ.M.M., Szó, kép, zene. Kalligram, Pozsony, 2007. 155–176; 160–161. BENCE Erika, *Báthori Zsigmond arcképe: festmény és esszé Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében, Híd*, 2007/5. 67–73. HOJDÁK Gergely, „A fejedelem arcképe”: kép, poézis, erkölcs Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében In: *Az olvasás labirintusában: tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*. Szerk. BEDNAC SIS Gábor, HANSÁGI Ágnes, VADERNA Gábor, Ráció, Bp., 2013, 308–329.

esztétikai horizontok folyamatosan egybejátszanak. Mivel egyfelől a történelem szereplői, a megtörtént és bekövetkező események, valamint azok kimenetele valamilyen mértékben és módon ismert,⁸⁴ másfelől pedig a tények a fikciós közegváltással új összefüggésrendszerbe kerülve eredeti funkciójuktól eltérő, új esztétikai szereppel ruházódnak fel. Ezért szükségszerűen (fel)figyelünk arra, hogy történelmi előismereteink, előítéleteink egy művészileg teremtett világ közegében miként teljeseznek be.

Báthory Zsigmond alakja tehát a történelemből ismert kontinuos figurából és a regényben megjelenő sokféle látószögön keresztül láttatott ifjú vajda, majd fiatal fejedelem és a regényidőhöz képest jövőben prejudikált zsarnok szerepéből áll össze. Az összetett jellemképhez tehát hozzájárul történelmi – ami az olvasó számára szintén nem tapasztalati megismerés, hanem ugyancsak valamiféle elbeszélő tradíciójú történetírás eredménye – és fiktív figura megalkotottságának kettőssége,⁸⁵ ami arra készíti a befogadót, hogy elidőzzön a fejedelem jelleménél, hogy a szereplő koherenciáját a szövegszerű olvasás igényével fellépve⁸⁶ megalkothassa.

Zsigmond Erdély aranykorának végét jelenti, a trónról való távozásai és visszatérteit nem az ország javát szolgálják, kiegyensúlyozatlan politikájának következtében a fejedelemség pusztulásnak indul. Zsigmond a rokoni kapcsolatok átrendezésével tehát saját sorsát prognosztizálja, miszerint vele a folytonosság,⁸⁷ a Báthory István jelentette kontinuitás az erdélyi fejedelemségben felszámolódik.⁸⁸

Alfonso Cariglia két levele egymás relációjában is érdekes, különösen, ahogy az utóbbi sorai, át- meg átírják az előbbieket, mindezek közül csak Gyulai sorsának alakulását villantva meg, láthatjuk, hogy az első levélben a kegyencek bukása még nyitott, eldöntetlen kérdés, azonban az időközben történtek Jósika helyzetét szilárdítják meg Gyulaival szemben. Gyulai nem cselekvő hős, mint láttuk eskü és titoktartás köti, fátuma a ráruházott szerepek következményeiként alakul. Ő a legfiatalabb a titkos tanácsban, ezért közvetíti ő a fejedelem

---

⁸⁴ Báthory Zsigmond néhány napra átadja a trónt Boldizsárnak, majd megöleti őt, és újra fejedelmi pozícióba lép. Báthory Zsigmond és Boldizsár történetének feldolgozásáról lásd még: MÁRTON László, *A nagyratörő*, Jelenkor, Bp. 1994., PASSUTH László, *Sárkányfog*, Atheneum, Bp. 2009. (Első megjelenés 1960.)

⁸⁵ Történetírás és az irodalmi alkotás figuráinak megalkotottságáról lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Megfordított időrend*. In: Sz.M.M., *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011. 220–225.;225.

⁸⁶ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A Tündérváros műfaja és világgépe* In: Sz.M.M.: *A regény, amint írja önmagát*, Korona Nova, Bp., 1998. 57–79. 44. [SZEGEDY–MASZÁK e tanulmányban Mórincz *Erdély-trilógiájáról* ír, de megállapítása itt is releváns].

⁸⁷ Báthory Zsigmond utód nélkül marad, a Habsburg Mária Krisztiánával kötött házasságát VIII. Kelemen pápa felbontotta.

⁸⁸ „Akár szereplnének a regényben helyes vagy helytelen történelmi előrejelzések, akár nem, a jövő történetét az olvasó mindenképp odaértheti...” HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat* In: H.S., *A múltnak kútja*. Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–101.; 58.

felé a döntést, amely információközlő szerep a bukását okozza, hiszen mind a fejedelem, mind Boldizsár haragját a fejére vonja, és így nem történelemalakító szerephez jut, hanem összeesküvések eszköze és áldozata lesz.

Összefoglalva tehát e hüpodiegetikusan egymásba épülő narratív struktúrában, a történetmondói szerepek megsokszorozásában, az elbeszélők megbízhatatlanságában – lett légyen az heterodigetikus narrátor, aki történetének részleteit pontatlanul ismeri vagy határátlépést alkalmazva szándékosan ad félrevezető útmutatásokat a recepcióhoz vagy a saját történetébe érzelmileg involválódó ezért szintén elfogult, pontatlan homodiegetikus nézőpontú elbeszélő szereplő – az általuk megalkotott különböző históriák, üzenetek deformációjában valamint különbségeiben, a *mise en abyme* önreflexív konstrukciójában, az intertextuális allúziók jelentéseket megvilágító és árnyaló jellegében bizonyítva látjuk e szubtextus – és megállapításainkat metonimikusan kiterjesztve az egész regény – kitüntettségét.

***

A *Gyulai Pál* harmadik kötetének második fejezetében két levél részletébe kapunk betekintését dramatikus módon. A prózafolyamot jelenetekkel felváltó megoldás a regény gyakori eljárása. A *Gyulai Pál* átfogó kifejezésformájával, dramatikus jellegével több szakirodalom⁸⁹ is foglalkozik. Itt mi csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy e drámai elrendezés jelen idejűvé teszi a történéseket, így beszéd és cselekvés szimultán zajlik, a cselekmény itt és most bontakozik ki előttünk, időtartama egybeesik a befogadás tartamával és – mivel betétszerűen beékelte dramatikus részről van szó, ezért csak – átmenetileg ugyan, de felszámolja az elbeszélői interpretáció lehetőségét. Vagyis ugyan csak öt megszólalás terjedelméig, de a drámai műfajból adódóan a szereplők egyéni megnyilatkozásai előtérbe kerülnek, saját hangjuk és nyelvük – nem elbeszélői közvetítésen keresztül – válik hallhatóvá.

A műnemváltás indokoltsága látszik továbbá abban is, hogy a titkár által felolvasott rész, és Gesztiné epekedő sorai valóban szimultán hallatszódhatnak, azonban a regény szövegén belül az izokronia csak egymásutániségben jeleníthető meg – amire rá is játszik a szöveg

---

⁸⁹ GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*. Franklin, Buda-Pest 1879. 171., PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* In: P.J., *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Bp. 1983. 550–585.; 564–568., PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* [S.n.] Bp., II. 1922. 134–135., MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról*. In: M.A., *Teremtő idők*. Szépirodalmi, Bp. 1977. 328–386., 358–365., NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*. Gondolat, Bp. 1972. 154., THOMAS COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies*, 2002. 16/1, Akadémiai, Bp., 29–50., BARTA János, *Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma*, In: B.J., *A pálya végén*. Szépirodalmi, Bp. 1987. 218–277; 248–254., BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának kérdései kritikatörténeti vonatkozásban*. In: *Studia Litteraria*, 2005. XLIII. 66–114., SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. 86.

azzal, hogy a kiemelt részletek felelnek egymásnak – és csak a színpad az a közeg, ahol az egyidejű megszólalások ténylegesen megjeleníthetők.⁹⁰

A drámai elrendezés tehát mind dramaturgiailag mind időiségét tekintve presentalitást eredményez. Hovatovább magának a levélnek a műfaji⁹¹ sajátosságából is az adódik, hogy a múlt a közlés előadása által jelen, pontosabban evokatív jelen idejűvé válik, ugyanis egy múltbeli történés idéződik fel, de a felidézett múlt és a megalkotás jelenének idősíkjá egybeolvad azáltal, hogy olybá tűnik, mintha az elbeszéltek most történnének. Vagyis e két, a prózai szövegfolyam megszakítását célzó eljárásától a jelenidejűség élményét várjuk. Ám az a fonák helyzet jön létre, hogy egyszerre két levél részletébe is betekintést nyerünk, így mivel a levélszövegek folyamatosan megszakítják egymást, ezért az olvasó bár egyszerre két, egymást át- meg átértelmező levél ismeretének birtokába jut, azonban az olvasás ideje nála nagyjából kétszer annyi időt vesz igénybe, mint a dramatikus szituációban az olvasás időtartama.

Mindkét levél címzettje Báthory Boldizsár. Az első írást, Prépostvári⁹² Zsigmond iránti tiszteletre felszólító levelét a titkár olvassa fel hangosan, miközben Boldizsár ez intelmeket elunván, a második küldeményhez lát s Gesztiné szerelmes sorait betűzi magában. Mindeközben mi magunk is értelmezői tevékenységet végzünk. Olvasói pozíciónk sokban különbözik a levelek megszólítottjának helyzetétől. Egyrészt redukáltabbak a lehetőségeink, mivel a levelekből csak részleteket ismerhetünk meg s a levélszövegekhez sem lineárisan, hanem megszakításokkal jutunk, másfelől viszont egy olyan sajátosan kívülálló helyzet kínálkozik számunkra – itt nem a regény egészének megismerhetőségét értve –, ami lehetőséget ad a levelek adott kontextuson kívüli szemlélésére is, jelen esetben e két szöveg egybeolvasására és összevetésére.

A két levél sorai – ahogy a bohózatok előtér-háttér szituációiból jól ismerjük – ellentéteiben egyszerre oltják ki és fokozzák fel egymás értelmét: „nem kell végsőre vinni a szenvedélyeket” [...] „Ha fölfedezné szenvedélyemet, vagy ha te azt kijátszanád! Bizonyos volna egyik esetben halálom...” [...] „Változtassa meg ön viszonyait.” [...] „Maradj állandó.”⁹³

---

⁹⁰ A regényben és a drámában az anyagmegformálás lehetőségeinek különbségeiről lásd Kemény fejtegetéseit: KEMÉNY, *Eszmék...*, 196–208.

⁹¹ A levél jelenidejűsége textológiai sajátosságaiból egyaránt adódik, ugyanis a presentalitást a szövegek paratextuális rétege keretezi, vezeti elő. Azonban e levelek paratextusai az olvasó előtt nem ismeretesek.

⁹² Prépostvári egy korábbi leveléről is kapunk rövid, mindössze félmondatos említést a regényben. Az elbeszélő Prépostvári levelét, melyben Zsigmondot zsarnoknak titulálta forrásként használja fel az ifjú fejedelem jellemrajzához. Vö.: „Igaz, hogy Prépostvári neki megírta egy barátságos levélben, hogy a vak sors soha rémítőbb ember kezébe nem dobta a fejedelmi pálcát...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 298.

⁹³ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 402–403.

Arról, hogy a két levélből Boldizsár melyikre figyelmez, nem tudunk. Reakcióiból mindössze azt látjuk, hogy Prépostvári sorait dorgálásként értelmezi, és rögvest más tárgyra tér, Gesztiné szerelmes soraira pedig mind szóban (BÁTHORY: [...] „Ah, Gesztiné túlságig érzelmes... három nap óta.”⁹⁴), mind pedig cselekedeteiben elutasítóan reagál, ugyanis a levelet néhány passzus után unottan eldobja. E mozdulatok szerzői utasításként, nem pedig elbeszélői megállapításként jelennek meg: „(ásít s kiejti a levelet kezéből)”.⁹⁵ A képzelet színpadán e jelent sokkal hatásosabb, mint a történetmondás folyamatosságában lenne.

Ugyanígy drámai megjelenítődés és diegézis különbségének hangsúlyossá tételét látjuk abban a további jelenetben is, amikor a titkár summázza magában Boldizsár viselkedését: „A titkár ámulattal tekintte Boldizsár méla vonalaira. Grófja Gesztiné szerelmi levelét ásítva ejtette ki kezéből, Cecilt feledni látszék, nője iránt érzelmes, s mindez fél óra alatt történik. Mennyi változás! De a kondor hajú ifjú épebb agyvelejű volt, hogysen rögtön Pált várjon Saulból.”⁹⁶

A fogarasi gróf megértésmódozatainak részleteibe nincs módunk betekinteni. Prépostvári levele Boldizsárt, mint Erdély közszereplőjét szólítja meg, és inti visszafogottságra, míg szeretőjének szenvedélyes levele a csapodár férfit sarkallja hűségre. A közéleti szerep és egyéni érdek közötti vívódás a regény egészén végigvonuló motívum. Boldizsárnál a szenvedélyességre tüzelés és a mértékletességre intés egyaránt süket fülekre talál. Reakciói az eddig megismert, a közügyekben gyors dicsőségeket hajszoló, ugyanakkor kalandos szerelmi életű, kicsapongó, hiú világfi figuráját erősítik.

A Boldizsárhoz érkező küldemények sorát, Gesztiné és Prépostvári írását a warmiai püspök⁹⁷ levele, majd egy svéd református akadémikus⁹⁸ csomagja követi, amit végül a pultawai kanonok sorai zárnak. Boldizsár a hozzá intézett leveleket semmibe veszi, gúny tárgyává teszi, illetve olvasásukat elhalasztja. Ezeket követően még hangsúlyosabb kedélyváltozása a következő irat feladójának, Raleigh nevének hallatán. A feladó kilétét a titkár a levél epitextusaiból – a jelölt helyszín és a borítékon lévő pecsét nyomán – nem tudja kikövetkeztetni, így a levél olvasását nem lineárisan kezdi meg, hanem az azt berekesztő aláírással. A levelek befogadásának folyamata tehát – mint e több levelet is elősorjázó jelenetből jól láthatjuk – a feladó személyének – legyen arra csak a fogalmazvány

---

⁹⁴ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 403.

⁹⁵ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 402–403.

⁹⁶ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 405.

⁹⁷ Báthory András, Boldizsár testvérének levele.

⁹⁸ A gúny e helyütt abban áll, hogy az új hit emberének értekezését a legbuzgóbb gyulafehérvári katolikus apáthoz küldi tanulmányozására, hogy a vallási konklúziókat majd Zsigmonddal is megossza.

zárókövében utalás – azonosításával kezdődik, azaz olvasásuk e nyomkereső aktussal indul, és nem feltétlenül egyenes vonalú.

Báthory Boldizsár tehát titkára előadásában hallgatja meg a rajongó csodálattal övezett angol kalandor újabb élménybeszámolóját, s hogy eszményképe egyetlen szavát se mulassza el, kétszer is felolvastatja az írást, amellyel azonban mi, olvasók nem jöhetünk tisztába. Az elbeszélő e második felolvasásba kapcsolódik be, a teljes textus helyett, csak annak kivonatát hozva tudomásunkra, mivel előtte az angol vándor sorai kevés beccsel bírnak. A levél közlésének szituációja: a címzett odaadó lelkesedésével szemben az eminens közlő lekicsinylésének éles ellentéte e véleménykülönbség megértésére ösztönöz. Raleigh és a fogarasi gróf hasonlatosságának kérdésben összhang mutatkozik szereplő és elbeszélő megítélése között. Kettejük hasonlóságait egyaránt kiemelik, ámde jócskán eltérően ítélik és festik meg az angol kalandort: „a világ legbölcsebb, legdelibb modorú embere [...] e regényes jellemű, de szemtelen, hígagyú, de lángeszű, kalandor és hideg számító, nevetséges s nagyszerű férfi”.⁹⁹

Az elbeszélő pedig kivételesen nem marad adósunk, röviden ugyan, de indoklását adja feltehetőleg a levélszöveg elhallgatását is motiváló ellenszenvének, amit a két világfi könnyelműségben és véletlen iránti szenvedélyes lelkesedésében jelöl meg. A véletlen szerepe e regény cselekményalakulásában lényegi – lásd akár Alfonsó, Gergely diák és Eleonóra összetalálkozását, vagy véletlenek sorát, amikor Zsigmond kényszerképzeteinek következtében az útjába kerülő jeleket, kegyencei hallgatását félreértelmezve palotapuccot sejt, és önmagát nevetségessé téve Alvinczról Gyulafehérvárra visszavágtat; továbbá azt, hogy Gyulai a legfiatalabb a tanácsban, ezért neki kell közölnie a fejedelemmel a döntést stb. – azonban a koincidencia mint rendezőelv, mindig baljóslatú, tragikus fordulatokat hoz.

Boldizsár a második felolvasást követő monológjában külön hangsúlyt fektet kettejük helyzete közötti különbségre is, míg példaképének lehetőségeit felértékeli, addig saját cselekvési terét ehhez képest szűkösnek látja, és habár történelemfordító események küszöbén áll, mégis lekicsinylően jeleníti meg azt.

Boldizsár tehát a Raleigh-től kapott levél hatása alatt saját közszereplői alternatíváiról elmélkedik, amiben Alfonsó atya megjelenése zavarja meg. És bár a történetszál a pap beléptével megszakad, az olvasó a későbbiekből¹⁰⁰ mégis kikövetkeztetheti, hogy Alfonsó azért keresi fel a fogarasi grófot, hogy vele a titkos tanács döntését megossza. A fejedelem

---

⁹⁹ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 405.

¹⁰⁰ Épp abból a levélszövegből világlik ki e részlet, amelyben Boldizsár Senno kegyelmi ügyének elmozdítását sürgeti a fejedelemtől: „Ebben a fogarasi gróf, ki már Alfonso által értesült a titkos gyűlés határozatáról, szelíd modorban ajánlott kezességet a vagyon nélküli Sennóért.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 142.

gyóntatópapijának megjelenése jelöli ki a történetek rétegei közötti rést. Azonban amennyiben ez elhallgatott üres helyet a később birtokunkba kerülő információk alapján kipótoljuk, akkor a szövegsémák kombinációjából egy olyan szöveg-összefüggésháló bontakozik ki előttünk amely, kétségbe vonja, törlésjel alá teszi Boldizsár nagyra törő terveit, hiszen így még hangsúlyosabbá válik az ellentét a legendás angol kalandor sorsa és Boldizsár – kinek vesztéről az imént határozott a titkos tanács – tragikusnak ígérkező fátuma között.

***

A *Gyulai Pál* negyedik részének 10. fejezetében a címszereplő asztalánál ülve a hozzá intézett fogalmazványokat, Brutus, Senno, Báthory Boldizsár és Márkházy levelét olvassa. Brutus, a történettudós levelét nem ismerhetjük meg, csak annak kivonatát illetve a levél érkezésének körülményeit – a feladó kilétét Gyulai a címzés kézírásából azonosítja – és a címzetre tett hatását közli az elbeszélő.

A levél hétköznapi és tudományos témákról egyaránt beszámol. Szóba hozza a tudós tervezett erdélyi utazását, melynek célja egyfelől, hogy barátait, jelesül Báthory Boldizsárt és Gyulait felkeresse. Őt többek közt azért is, hogy neki, mint Kristóf fejedelem egykori hű kegyencének Erdély történetét elbeszélő grandiózus munkáját, melyet Báthory Kristóf halálának eseményével zár, átnyújthassa.

Gyulaira e két név együttemlítése teszi meg hatását. A két Báthory szóbahozása Gyulai számára egyszerre jelöli az akkor volt és a mostani helyzete közötti folytonosságot, amit a Báthoryak egymásra következőése, és neki hozzájuk való kötődése jelent. Egyúttal azonban kimetszi a különbséget is, hisz István királynak tett esküje és Kristóf iránti hálája kötelezi arra, hogy annak fiát, Zsigmondot segítse a trónon, ami azonban jelen helyzetben úgy tűnik, csak Boldizsár halálának árán lehetséges

Brutus a történetíró Erdély történetének rögzítésekor épp ott teszi le a tollat, ahol regényünk elbeszélője megragadja, ezzel mintegy átvéve a történetmondás és -alakítás stafétabotját, és megnyitva előttünk a történelem lezárt, hitelesített, múltbeli korpuszát, azt mintegy eseményeiben éppen most előttünk alakulót ábrázolva.

Brutus az események rögzítésének munkájával a jelen politika halandó alakjait a történetírás kontextusába áthelyezve, őket a történelem arcképcsarnokának figuráivá változtatja, s ezzel számukra mintegy halhatatlanságot biztosít. Miközben Brutus a múlt eseményeit a jövő számára teszi elérhetővé s a történetírással alakítja a történet- sőt ehelyütt történelemmondást, aközben mi annak vagyunk tanúi, ahogy Gyulai a jelen szituációjában kételyekkel küzdve az aktuális politika útvesztőiben tájékozódni próbál, majd cselekedni

kényszerül, s végül mint mellékszereplő a hatalom áldozatává válik, és elbukik. A jövőbeli perspektíva Gyulai látószögén keresztül is felsejlik, amikor azon mereng, hogy a jelenben formálódó, a színész halálos ítéletét jelentő és Boldizsár bukásának kieszközlésére irányuló döntését egy Brutusszal azonosított, későbbi visszatekintő, történeti szempontból tekinti. A történetírás nézőpontjának korlátozottsága miatt tetteinek valódi indokait megmutatni képtelen lesz, s ezért helyzetéről csakis hamis képet festhet s jelleme felől igaztalanul fog ítélni.¹⁰¹

A történeti hűség kérdését problematizálja az a jelenet is, amikor Brutus nevével először találkozunk az olvasó, igaz csupán egy közbevetésben – de e regény olvashatóságát csak ezen összetett allúziórendszer felfejthetőségén keresztül gondoljuk megvalósíthatónak –, amikor a narrátor elősorolja az erdélyi szenátus tanácsstermének freskóit, és köztük egy olyan alakra akad, akiről nem tudósítanak a krónikák. A hiátus felfejtésére magyarázatot kapunk, miszerint Brutus kéziratos munkája ugyan beszámolt Zápolya törvénytelen fiáról, de a história róla regélő lapjait Báthory István kicenzúrázta, mert azokat „vagy hiteleseknek vagy ildomosoknak nem tartotta”.¹⁰² Az elbeszélő tehát ehelyütt a krónikaírókhoz képest többlettudással rendelkezik, hiszen egyrészt ismeri a későbbi események folyását, sőt az azokat előidéző tettek körülményeit is, amikor Gyulai döntéséhez vezető hosszú utat elregéli, másrészt a szóban forgó történelmi tárlat üres helyének magyarázatával is szolgál.

Tehát e kicsinyített tükörcsajátékban egyszerre zajlik szemünk előtt a jelenkori politika cselszövevényes alakulása valamint azt a jövő számára hozzáférhetővé rögzítő történetírás létrejötte, hovatovább a krónikák forrásaira támaszkodó történet formálódása. E történelmi regény a történetírás és történelmi forrás többszöri szóba hozásával¹⁰³ folyamatosan az olvasás kérdéshorizontjában tartja a regény krónikaíráshoz képesti alakulását és olvashatóságát. Nem is akárhogy, hanem ahogy már korábban az elbeszélő történetmondásának bizonytalanságaiba bevezettünk,¹⁰⁴ úgy most a történelemnek mint históriának hiteles rögzíthetősége felől jövőnk kétségbe.

---

¹⁰¹ „Ez titok, mondanám én. Ah, minden pellengérré állított bűnös jobban védhetné magát. Az istenért, égessétek el a krónikákat!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 137. [...] A történelemé a tett, az adat: ebből fűzi ő össze hazug műveit. Bíránk-e a jövendő?” *Uo.*, 246.

¹⁰² KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 165.

¹⁰³ Erre az eljárásra más helyütt is találunk példát a regényben, például amikor Gyulai Suetonius császárok életét bemutató munkáját olvassa: „Csodálatos, a krónika holt anyagai életműves erővel szövetkeznek, a kiszáradt adatok testet öltenek, s a nyomtatott könyv minden sorai – mint mesék országában a fák és kövek – nyilatkozni kezdenek. [...] A múlt idők följegyzett viszonyait – mint egy kiásott csonka szobort a művész keze – kiegészíti az élénk képzelődés.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 159., vagy az imént idézett részben, amikor az elbeszélő a titkos tanácssterem falrajzain mereng: „Kérdésünkre nem felelnek krónikáink és a levéltárak.” *Uo.*, 164.

¹⁰⁴ Lásd Alfonsó Cariglia második levelébe ékelt elbeszélői közbeszólás nyomán tett megállapításainkat.

Vagyis egy olyan tükörijelenettel van dolgunk, amelyben egy a saját szövegszerűségét lépten-nyomon hangsúlyozó történelmi regény, a történetírást alakítóinak kezében lévő, elbeszélői műveletként állítja, és a megképződő história teremtődését jeleníti meg, egyszersmind annak realitásra vonatkozathatóságára (referencialitására) is rákérdezve.

Brutus levele a történelem alakulásának és benne az egyén sorsának kérdését feszegeti. Gyulai az írás következtében Báthory István, valamint a fiatal fejedelem, és a fogházba zárt színész fátumán töpreng, amiben Balázs, a börtönőr zavarja meg. A foglár ekkor már harmadszor keresi fel az államférfit, azért, hogy számára a színész levelét kézbesítse.

Gyulai Senno vélt kérelmét hosszas tétovázás után veszi kezébe. A késlekedés okáról az elbeszélő értesít bennünket, feltárva előttünk a címzett elvárásait. Gyulai ugyanis úgy véli, hogy Senno által, csak kegyelmének ügyében lehet megszólítva s ezért a tőle érkező borítékban a rab rimánkodó szavait, szabadon bocsátásának előmozdításáért könyörgő sorait sejti. Azonban nagyban téved. A szövegek ütköztetése során, a levelet a címmel együtt olvasva¹⁰⁵ mi magunk is megbizonyosodhatunk, azon éles distanciáról, ami Gyulai elvárási horizontja és a rákövetkező levél tartalma között rajzolódik ki.

A levelet legalább olyan hosszú elbeszélői magyarázat követi, mint amilyen terjedelmű az írás maga. A narrátor rögvest rámutat a címzett megszólított és a regényolvasó nézőpontjának és tudásának különbségeire. A kronotoposzok ütköztetése arra szolgál, hogy odaértett fiktív olvasóját az elbeszélés idejének jelenébe helyezze. A *Conversations Lexikonok* korának megjelölése az időbeli deixist a XIX. század első harmadára vonatkoztatja, így a mindenkori – attól nyilván eltérő – befogadói szituáció a recepciós helyzetek szinteződését tovább bonyolítja. Az elbeszélői hozzáfűzés egyrészt azt részletezi, hogy Gyulai nézőpontja miben és mennyiben korlátozottabb, mint az odaértett olvasóé, másrészt Senno homályos allúzióinak magyarázatát adja, ezzel persze tovább tágitja és távolítja figurájától fiktív olvasójának horizontját.

A művész milánói hallomásaira alapozott I. Ferencet és szeretőit megelevenítő,¹⁰⁶ szaggatott, a szenvedélyektől némiképp túlzó és zavaros előadásmódú parabolájának

---

¹⁰⁵ Az együtto olvasásból adódó olvasói lehetőségről lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben. Literatura*, 1978/1., 3–25. 12.

¹⁰⁶ Bár a regényben megjelenő történelmi alakokra és a velük történetekre mint szövegspecifikus ekvivalenciákra tekintünk, tehát a tárgyhűséget nem kérjük rajtuk számon, de e példázat szétszálazása számunkra is kihívással bír, mivel Diane de Poitiers Saint-Vallier grófkisasszonya, nem I. Ferencnek, hanem fiának II. Henriknek volt a szeretője. Továbbá számunkra az elbeszélő által kínált magyarázaton túl két másik azonosítási lehetőség is kínálkozik. Jelesül, hogy egyfelől a francia király félrevezetésében – egy regényvilágon kívüli információra alapozva – Senno megtévesztését is véljük, ugyanis I. Ferenc második felesége Habsburg Eleonóra volt, ami egybeesik az olasz színész rajongásig imádott feleségének keresztnevével. Másfelől ezt a hozzászólást – persze csak a regény egészének ismeretében – olvashatjuk Eleonóra sorsára nézvést prognosztikus prolepszisként, aki a

magyarázatára szüksége is van az olvasónak. Bár a kegyenceket minősítő lesújtó kritika felől nem szükséges a felvilágosítás. Sőt a befogadói helyzetek közötti különbségek eltúlzását véljük abban a megállapításban, miszerint Gyulai előtt e szerepét ért bírálat ne jöjjön világra, és Senno ironikus megjegyzését valóban állítólag és nem pedig gúnyos megjegyzésként értelmezné.¹⁰⁷

Gyulai tehát első felindulása ellenére mégis bevonódik a levélolvasás folyamatába, Senno szemrehányó cinizmusának és kényszerképzetes viselkedésének okával azonban nem jön tisztába, mivel sem Senno és Eleonóra házastársai viszonyáról, sem a férj örült, féltékeny ragaszkodásáról nem tud. A címszereplő előtt a levél eredeti szándéka tehát nem tárul fel, hangsúlyozottan nem azt az olvasási módot következteti ki, amit a szöveg közlője elvár.

Ezzel szemben az elbeszélő kijelenti, hogy Senno sértegetéseinek rejtett és kevésbé rejtett motivációit és utalásait az odaértett olvasó jobban érti, mint a címzett maga,¹⁰⁸ azaz fiktív olvasóját kitüntetett értelmezői szereppel ajándékozta meg, többlettudással és nagyobb látószöggel ruházta fel, a megértés eminens módját kínálja fel számára. Abban tehát, hogy a történetmondó címszereplőjének kárára összekacsint fiktív olvasójával ismételtelen az elbeszélői jelenlét, hovatovább önkény hangsúlyozódást látjuk. A határátlépés (metalepszis) alakzata önkénytelenül tovább terjeszkedik és kihat a megsokszorozott befogadói státusz többi szereplőjére is, aminek következtében saját befogadói álláspontunk felől is elgondolkodunk.

A címzett első indulatában összegyűri a levelet, majd egy hirtelen ötlettől vezéreltetve kisimítja, és mint ereklyét szekrényébe zárja. Fontos hangsúlyozni, hogy a közlőhordozó materialitásának roncsolásakor nem a végleges megsemmisítés útját választja, hanem átmenetileg teszi olvashatatlanná a szöveget, hallgattatja el a távollévő másik hangját. Amikor azonban a revíziós szándék következtében e materialitás újra előáll, már nem azonos azzal, ami korábban volt. Már nem az, ami még Balázs börtönőr zsebében a kézbesítést megelőzőleg volt, sem pedig a Gyulai kezeiben kibomló, gondosan összehajtogatott irat, hanem a Gyulaiban bekövetkezett fordulat jelölője lesz. Megszüntetés és megőrzés két végpontja között a levélpapír mint nyom leválik eredetéről, és mint Gyulai döntésének jelölője áll elő

---

fejedelem kegyenceinek törekvései által és saját elvakult bosszúszomjától vezéreltetve végül mint Tiefenbach grófné Zsigmond szeretője lesz.

¹⁰⁷ „Minden vonatkozás nélkül s csupán azért említem a fölhozottakat, hogy vegye észre ön, mily előszeretettel viseltetem a kegyencekhez.” [...] Semmi csoda tehát, hogy Gyulai Senno levelének első felét, ragaszkodva az író tulajdon szavaihoz, minden vonatkozás nélkülinek s csak azért mondottnak vevé, hogy abból kitűnjék, mily előszeretettel viseltetik maestrónk a kegyencekhez.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 139, 140–141.

¹⁰⁸ „E levelet jobban érthetik olvasóim, mint Gyulai. Mert most a Conversations Lexikonok korában élünk, hol a hasznos ismeretek betűrendbe állítatnak fel, s mi, mint egy tábornok a katonaság sorain, szemlét tarthatunk néhány perc alatt egész légióján a míveltség csalhatatlan eszközeinek.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 141

ismét, a profán – sőt a vulgarításra proleptikusan törő – irat így válik szent ereklyévé, megőrzendő archívummá.¹⁰⁹

Arról, hogy Gyulai számára ez a fordulat milyen fontossággal bír, naplóbejegyzéséből is képet kapunk. Konklúzióját, a Julius Ceasarnak tulajdonított szállóigét naplójában az addigi bejegyzésektől elválasztva, külön lapra rögzíti.¹¹⁰ Ceasar alakja a tett szükségességét és a cselekvésben rejlő bukás lehetőségét egyszerre idézi meg. Gyulaiban tehát a levélolvasás aktusának következtében egy olyan dialógus jön létre, ami a (napló)írás monológjában talál zárókövére.

Gyulai előzetes elvárásai alapján Sennótól kegyelemlevélre számít, ám helyette kendőzetlen sértéssel találja magát szemben. Az olasz színész írása hatást gyakorol címzettjére, de koránt sem a várt módon, ugyanis Gyulaiban e levél olvasása során tudatosodik a különbség világtapasztalat előzetes megértése és az önmegértés között, megvilágítódik másokhoz és önmagához való viszonya, s hosszas tétlenkedés után döntésre jut, s cselekvéshez lát – groteszk módon épp – a levélíró likvidálásán kezdve a sort.

E helyütt ismét szembekerülünk tehát a tapasztalattal, hogy a megértés úgy alakul, annyiban fogható fel valamiféle teremtődésnek, amennyiben elfogadjuk, hogy a szöveg létrejötté bár szerzői aktus eredménye, mégis az értelemmegképződéséhez a másik fél, és annak dekódoló tevékenysége elengedhetetlen, azaz a megértés a befogadás folyamatában jön létre.¹¹¹

Amennyiben e levelet a regény egésze felől is tekintjük, úgy világossá válik, hogy a negyedik fejezetet berekesztő rész e nézőpont felől is különösen fontos szereppel bír, hiszen nemcsak a beágyazó és beágyazott szöveg narratívája, a megtöbbszörözött befogadói szituáció, a levél materialitása, stb. kerül a figyelem középpontjába, hanem a levél cselekményeket előmozdító, azokat alakító szerepe is.

A kegyelmi kérelem ügye Senno írásával nem jut nyugvópontra, ugyanis a Gyulai asztalára helyezett további küldemények is e témában fogalmazódtak. A levelek szövegébe az olvasó nem nyer betekintést, a bennük foglaltakról az elbeszélő tájékoztatja, Gyulai olvasói

---

¹⁰⁹ „A szentek ereklyéjét, melyet üvegen át csókolnak, jobban nem őrizheti egy kolostor, Amalfi városa a meglelt római törvények eredeti példányát hívebben nem védheti, egy antikvár az ősidők írott kincsét fukarabb szomjijal nem ragadhatja kezei közé, mint ahogy csatolta nevezetes gyűjteményéhez Gyulai a maestrónak bőszt féltékenység miatt papírra tett, de alig érthető sorait.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 141.

¹¹⁰ „»El van vetve a kocka«. Mennyi óra küzdelmeibe került e kevés betű? – ne nyomozzuk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 144.

¹¹¹ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa*, (Ford.: JENEY Éva) In: P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp. 1999. 310–352; Különösen: 312. Iser a szöveg artikulációs jellegeit hangsúlyozza az olvasás aktusában, miszerint a befogadás egyéni és kreatív folyamat. Magát a befogadás aktusát a szöveg váltja ki és tereli, azonban teljesen befolyásolni, megszabni nem tudja. Wolfgang ISER, *The Act of Reading*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1976. 34–36.

nézőpontját érvényesítve. Az elsőben Báthory Boldizsár a színészért kezességet vállalva kéri Senno szabadon bocsátást a fejedelemtől, míg a másodikban a köpönyegforgató Márkházy értesíti Gyulait arról, hogy Boldizsár azzal fenyegetőzik, hogy akár erőszakos eszközök alkalmazásával, de feltétlenül szándékában áll a színészt börtönéből kiszabadítani. Gyulai számára ekkor egy pillanatra felsejlik a remény, hogy kívül maradhat az eseményeken, akkor, ha a fogarasi gróf tőle függetlenül lép fel törvénytelenül, aminek következtében a titkos tanács döntésének értelmében bűnösnek nyilvánítható s Zsigmond közeléből eltávolítható.

Itt jön játékba azonban az időzítés dramaturgiája, a levél keltezése, ami a titkos tanácskozás előtti időpontra datálja a levelet, azaz ennek alapján visszamenőleg Boldizsár nem titulálható vétkesnek. Gyulai előtt felcsillan tehát a menekülés reménye, azonban a következő pillanatban már hamvába is hull, hiszen a döntés elől, a cselekvés felelőssége és tetteinek következményei – azaz éppen előtte (meg)alakuló sorsa – elől nem menekülhet.

***

Márkházy imént említett levelét közelebbről nem ismerhetjük, azonban kicsivel később betekintheünk Joannes Hellebordiusszal folytatott levélváltásába, amiben Senno egészségi állapotát tárgyalják.¹¹²

Ez az írás – mint ahogy arra mindjárt rátérek – nemcsak nyelviségében kitüntetett, hanem mint dinamikus motívum is működteti a regényt. E fogalmazványból derül ki, hogy Gyulai sokat latolgatott, kételyek és hosszas vívódások nyomán megfogadó döntése, majd ezt követő büntudata, és végül Eleonóra elvakult bosszújának eredményeképp bekövetkező halála mind fölösleges(nek tűnik), ugyanis a viszály gyújtópontja, Senno megöletése szükségtelen volt, mivel a börtön körülményei már kikezdték az itáliai színész egészségét, aki Gyulai beavatkozása nélkül is, mindenképpen jobb létre szenderült volna.¹¹³ Gyulai azonban a levél tartalmával, amint arról az óvatos intrikus, Gergely diák gondoskodik, nem jön tisztába.

Mint ahogy arról már szó volt, a *Gyulai Pál*ban nem könnyű, ám annál boldogítóbb feladat kiigazodni a bonyolult történetek szerteágazó labirintusában. Mind a jelleme, mind a helyzetek megítélésekor folyamatosan változik az olvasói vélekedés, álláspontunkat a regény folyamán állandó reflexióval konstansul revízió alatt kell tartasuk. Mikor egy ítéletünket

---

¹¹² A regény első kiadásában Márkházy Hellebordius doktorral folytatott levélváltásának kérdő és a válaszlevele egyaránt egyetlen, a főszövegtől idézőjellel jelölten különböző közlésként jelenítődik meg, amelybe zárójelben ékelődik be Márkházy Gergely diákhhoz intézett kiszólása. A későbbi kiadások azonban ezt a két levelet határozottan kettéválasztják. Míg az életműkiadás viszont Márkházy közbevetésének zárójelezését törli. Vö: *Gyulai Pál*, 1847. 124.; *Gyulai Pál*, 2011. II. 181–182. *Gyulai Pál*, 1967. 235.

¹¹³ Kemény monográfiusa szerint e pótlólagos információ ironikus fényben tünteti fel az olasz maestro halálát. Vö.: SZEGEDY–MASZÁK, 2007, 93.

érvényesnek hisszük, a szöveg hamarjában szembemegy ez átmenetei nyugvóponttal, az addig biztosnak tételezett felől elbizonytalanít. Hasonló az olvasói tapasztalat abban a jelenetben, amikor Gergely diák váratlanul betoppan Márkházyhoz, hogy felelősségre vonja a padisahhal szintén lepaktált palotaórt, hogy a török érdekekkel ellentétesen cselekedett, mikor Sennót megölette. E jelenetben nincsen, kivel szimpatizáljon az olvasó, a török és magyar oldalon egyaránt aktívan tevékenykedő Gergely diák, és a hatalmával visszaélő, élvhajhász Márkházy alakja is ellenáll az azonosulásnak. Márkházy elsőre szintén ügyes intrikusnak tűnik, amiről Hellebordius doktorral folytatott levelezésével igyekszik meggyőzni a diákot. Míg Márkházy saját fondor tetteinek igazolását látja a doktor előrejelzésében, addig a diák egészen máshogy értelmezi az orvos által írott sorokat.

Márkházy a szóban forgó levelet, amelyben Senno egészségi állapota iránt érdeklődik, akkor írja meg, amikor már nála van Gyulai gyűrűje. Az orvostól arról értesül, hogy Senno hamarosan meg fog halni, azonban e tényt elhallgatja, így a színész halálát meghozó döntés súlyát szándékosan Gyulai vállára helyezi. Épp e cselekedete által emelkedik a török és fejedelmi körökben egyaránt forgolódó és fontos szerepet betöltő Gergely diák szemében, akinek e levelet fel is olvassa.¹¹⁴ A fogadtatás helyzete így a befogadók jellemének újabb árnyalataira mutathat rá.

Hellebordiusz doktor levelét annak nyelvi sajátossága emeli ki, ugyanis Kemény regényeiben előforduló levelek ritka kivételtől eltekintve teljesen magyar nyelvűek. Pedig, ha csak a jelen fikció szereplőit vizsgáljuk, feltehetően a jezsuita Alfonsó páter nem magyarul értekezett Tiefenbach gróffal, a prágai követtel, ahogy Johannes Michael Brutus olasz történetíró sem feltétlenül magyar nyelven értesítette barátját, Gyulait, hovatovább a műveletlenségét fitogtató olasz származású Senno is gyaníthatóan inkább anyanyelvén sértegette ellenlábását, amint azt következtetjük, hogy a regényes jellemű angol Raleigh sem magyar nyelven számolt be kalandjairól Báthory Boldizsárnak. Azonban ezen írások nyelvezetére nem történik utalás a regényben, amit értelmezhetünk egy olyan elhallgatott alakítási műveletként, amely a kommunikációs modellbe még egy interpretációs áttételt ékel, amennyiben e leveleket az elbeszélő nem pusztán csak közli, hanem fordításban tárja elénk.

Hasonló eljárás mutatkozik meg az elbeszélő által kivonatolt levelek esetében is, a szövegszerű közlés elhagyása, ugyanakkor a tartalmi annotáció mind az elbeszélő eminens

---

¹¹⁴ „– Ön valódi nagy férfiú – kiáltá elragadtatással Gergely. – Ingyen tenni a fejedelmet zsarnokká, mert hiszen Senno különben is sírba ment volna, s úgy tenni őt azzá, hogy ha fordul a kocka, e vád alól föloldoztassék Gyulai rovására, ezt nevezem én olcsó vásárnak a politikában, ezt jutányos kereskedésnek a vérrel, ezt uram, ezt takarékos gazdaságnak a lelkiismerettel! Engedje kezét megszorítanom. Ön lángész!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 235–236.

szövegalakító szerepét hangsúlyozza – mint ahogy arra alkalmanként rámutatni igyekeztünk. Mivel az idegen nyelvűség többnyire jelöletlen, a fikción belüli magyar nyelvűség hegemoniája feltételeződik, ezért külön hangsúlyt kap Hellebordius doktor teljességében hozzáférhető Márkházyhoz írott kevert nyelvű fogalmazványa.

A levél kevert nyelvisége próbára teszi a befogadást. Az orvos tudós nyelvezetét imitáló (és egyben ironizáló) latin szakkifejezések garmada ékelődik a magyar szintaxisba.¹¹⁵ A nyelvi jelölők váltogatása különböző denotátumokat eredményez, amelyek referenciája is eltérő. A két nyelv találkozása során egy köztes nyelv jön létre, az egyik nyelv elemei beoltódnak a másikéba, amiből egy harmadik jön létre, azonban itt ez oltvány módon teremtődő írásműveleti konstrukció indaként megfojtja – dekonstruálja – az eredeti két jelölőrendszert.

Az idegen nyelvi jelkomplexum jelölője és denotátuma egyszerre jelöli önmagát és az önmagától való különbségét. A megértéseseemény inszeminációja tehát nem a jelentő (significans) és a jelentett (significatum) viszonyának egységében jelenik meg, hanem épp ezek grafémikus, központ nélküli széttartásában, a jelszóródás tapasztalatában.

Ugyanis miközben a levél célja világossá tenni, feltárni az igazságot, a börtönlégtől szenvedő színész kórismeretét adni, aközben az orvosi szakzsargon dominanciája mintha az idegen kódrendszer elemeivel épp nehezen megközelíthetővé tenni, elfedni igyekezne a szöveg perszuazív (meggyőző) jellegét.

Az érthetetlen beszéd, az ékesszólás valamint a latin szavak tudálékos használata a *commedia dell arte dottore* figuráira emlékeztetnek. A jogász vagy orvos *dottore* idegen nyelvű elemekkel kevert, kivehetetlen beszéde gyakran épp a szakember hozzá nem értését kendőzi el, amely gyanú Hellebordius doktor beszámolójakor is felmerül bennünk. Bár a színész állapotának leírása a korszellemnek megfelelő, hiteles kórképnek látszik, amely diagnózist a regény korábbi részei is bőven előkészítenek,¹¹⁶ ugyanakkor a javasolt terápia, az egyik szobából a másikba szállítás inkább babonaságnak, sem mint hatásos gyógymód tűnik.

Nem tudjuk említés nélkül hagyni továbbá, hogy Hellebordius kórismerete szerint Senno magyar lázban más néven maláriában szenved,¹¹⁷ amiről régebben azt képelték, hogy a mocsarak káros kigőzölgése okozza. A regényben a posványos levegőre többször is utalás

---

¹¹⁵ E szöveg magyarítását, a latin kifejezések átültetését magyar megfelelőjükre a regényt kommentáló jegyzetben a közreboocsátó, szerkesztő, Tóth Gyula is szükségesnek látta. Vö: KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 353–354.

¹¹⁶ Vö: KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 419, 421.

¹¹⁷ „A 8. numerusba rekesztett subjectum azon febrisben laborál, melyet mi tudósok febris nervosa hungaricának nevezünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 235. Magyar láz, más néven váltóláz vagy malária a 'mal aria' rossz levegő latin kifejezésből származik.

történik, az elbeszélő a gyulafehérvári börtön legéről hosszan értekezik,¹¹⁸ ahogy részletesen taglalja a testi és lelki bajok összefüggését is, és ezen egészségügyi keresztmetszeten keresztül világítja meg Senno jellemét. Az itáliai világfi egészségét e káros gőz korábban nem tudta kikezdeni, s a gyulafehérvári börtön levegője mindaddig nem zavarta, míg rabságának helyzete felől tisztában nem jött.

Sennót a róla szóló legenda – nevének hangzásával megegyezően – hol olasznak nevezi, máskor pedig oroszoknak, muszlimnak, gyaurnak vagy franciának titulálja, ám a regény berekesztésekor arról értesülünk, hogy vér szerinti apja a prágai követ, Tiefenbach gróf volt.

Az orvosi beszámoló tehát arra enged következtetni, hogy az eladdig kikezdetlen egészségű színészt kalandos életútja során semmi vész legyűrni nem tudta, ám amint akarva-akaratlanul belekeveredett Erdély vezérfőinek ellenségeskedésébe, a politikai helyzet reménytelensége mocsári láz, más néven magyar láz formájában – e nyelvi manifesztum nem engedi megkerülni az iróniát – gyűri maga alá.

Mintha e levél nyelvének anyagában visszatükrözné annak sorsát, akiét elbeszéli, hiszen ahogy a latin szavakat a magyar szintaxis körbeöleli, s így azok referenciája és kontextuális jelentése a magyar nyelv közegében megváltozik, úgy e honi klíma az idegenből származó színész kalandor egészségét is kikezdi.

A szóban forgó levél konstrukciós eljárása tehát nemcsak, hogy fókuszába emeli a teremtettség kérdését, hanem kevert nyelvezetével gátolja az egyértelmű megfeleltetés műveletét, helyette a jelentésszóródás folyamatának értelemtulajdonító aktusát viszi színre, ezzel jól illeszkedve a regény eddig vázolt koncepciójába, interveniált szövegvilágába.

---

¹¹⁸ „Tudják olvasóim, hogy Fehérvár alatt fekvő része soha nem számított a legegészségesebb tájak közé, s noha évenkénti halandósága korántsem oly tetemes, hogy miatta a letelepüléstől valaki elidegenítették, de annyi mégis bizonyosnak marad, miként a lázak közönségesebb nemei igen szeretnek itt tartózkodni.

Ez régen is így volt, s jelesen a vársáncokat többféle kór, sőt járványok fészkeként tartották, kivált a nyári hónapokban. [...] „Egyébiránt kalandorunk testalkata oly edzett vala, hogy miként a jó bor az egyenlítőn átvive sem romlik meg, Pontini mocsarai közt vagy Havanna léthervasztó égőve alatt is versenyezhetett volna - míg szellemi okok idegrendszerének megtámadására be nem folytak - akárkivel a romlott lég hatása eltérésében. De a léleknek a testen bámitó hatalma van.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 419.

„Azonban a bástyafenek a légnyomasztólag zárt s rekkenő volt. Még künn is a szabad ég alatt nagy hőség uralkodott, s ámbár a Szent Miklós-kapu mögött terjedő előváros többnyire szellős és emelkedett helyzeténél fogva a váltó- és ideglázaktól megkíméltetett, de azon aránylag népetlen téren, hol most az alváros fekszik, s melyre a bástyabörtönök néztek, számos esetei fordultak elő a betegségeknek, többnyire a mocsaraktól megvesztegetett lég következtében. S minő dohos, nehéz, csaknem folyó volt a nedves falaknak, Senno fogházának gőze!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 421